

Lozan Konferansı'nda Musul Meselesine Yönelik Türk Tezinin Oluşumunda Önemli Bir Belge: Gazeteci-Bürokrat Haşim Nahit Erbil'in Türk Delegelerine Mektubu

An Important Document In The Formation Of The Turkish Thesis on Mosul Issue In Lausanne Conference: Letter of Journalist - Bureaucrat Haşim Nahit Erbil to Turkish Delegates

Tuğrul BAKIR*

* Doktora Öğrenci, Ankara, Türkiye

Orcid Id: 0000-0002-0519-679X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Tuğrul Bakır
Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri
ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara

E-posta / E-mail:

tugrul_4345@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:

28 Ocak 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

25 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Tuğrul Bakır, "Lozan Konferansı'nda Musul Meselesine Yönelik Türk Tezinin Oluşumunda Önemli Belge: Gazeteci-Bürokrat Haşim Nahit Erbil'in Türk Delegelerine Mektubu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 43-80.

doi: 10.55773/tda.1232245

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Lozan Konferansı'nda tartışmalı konuların başında Musul Meselesi gelmektedir. Musul Meselesi, iki tarafın geri adım atmaz tutumu nedeniyle görüşmelerin birinci döneminin yarıda kalmasında başat rol oynamıştır. 27 Kasım'da İngiliz tarafının Musul Meselesi'nin ikili görüşmelerde tartışılması önerisinden sonra görüşmeler deliller çerçevesinde nota teatisi, mektuplaşma üzerinde ve sözlü olarak devam etmiştir. Haşim Nahit Erbil, Lozan Konferansı'nın birinci döneminde görüşmelerin sürdüğü 6 Ocak 1923 tarihinde Türk delegelerine bir mektup göndermiştir. Erbil, mektubunda sosyoloji, iktisat, coğrafya ve tarih bilgisi etrafında Musul bölgesinin tarihsel olarak Anadolu'ya ait olduğu tezinden hareketle Türk delegelerin Lord Curzon'a karşı kullanabileceği deliller öne sürmüştür. 23 Ocak 1923 tarihli Lozan Konferansı Genel Kurul görüşmesinde iki tarafın karşılıklı notalardan yola çıkarak savlarını oluşturduğu bilinse de konferans süresince notaların içeriği kamuoyuna açıklanmamıştır. Erbil'in 6 Ocak tarihli mektubundaki delil ve savlar, Curzon'un 14 Aralık tarihli notasında öne sürdüğü delil ve savlara cevap niteliği taşıyacak kadar açık bir dille yazılmıştır. Erbil'in mektubundaki bazı savların ise 23 Ocak 1923 tarihinde İsmet İnönü'nün Genel Kurul'da okuduğu metinde de yer aldığı görülmektedir. Bu benzerliklerden yola çıkarak makale içerisinde Haşim Nahit Erbil'in mektubu, Lord Curzon'un mektubu ve İsmet İnönü'nün 23 Ocak'ta okuduğu metin karşılaştırmalı olarak incelenerek, konferansta Musul Meselesi tartışmalarında Erbil'in oynadığı rolün ne olduğu sorusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Musul Meselesi, Haşim Nahit, Lozan Konferansı, Mısâk-ı Millî, Irak.

Abstract

The Mosul question is one of the most controversial issues of the Lausanne Conference. The Mosul question played a key role in stopping the conference halfway due to the int-

ransigent attitude of both sides. On November 27, following the proposal of the British side to discuss the Musul issue in bilateral talks, negotiations continued through the exchange of notes, correspondence and oral evidence. On January 6, 1923, during the first period of the Lausanne Conference, when negotiations were still ongoing, Haşim Nahit Erbil sent a letter to the Turkish delegates. In his letter, Haşim presents sociological, economic, geographical, and historical evidence that can be used against Lord Curzon. Although it's known that the two sides had presented their arguments based on the notes at the General Assembly of the Lausanne Conference on October 23, 1923, the mutual notes and the contents of the notes weren't made public during the conference. Erbil's theses and evidence in his letter of January 6, 1923, are clearly enough written to respond to the arguments and evidence Curzon presents in his note of December 14. Some evidence and arguments in his letter are also found in the text İsmet İnönü red at the General Assembly on January 23. Based on these similarities, this article discusses the role that Haşim Nahit Erbil played in discussing the Musul issue at the conference and comparatively examines Erbil's, Lord Curzon's letter and İsmet İnönü's text red on January 23.

Keywords: Musul Question, Haşim Nahit, Lausanne Conference, Misâk-ı Milli, İraq.

Giriş

Lozan Konferansı esnasında Fransa'da gazeteci olarak görevli olan Haşim Nahit Erbil, İsmet Paşa ve Türk murahhaslarına Musul Meselesinde izlenmesi gereken rota ve İngilizlere karşı sürdürülmesi gereken savları içeren bir mektup göndermiştir. Erşad Hürmüzlü'nün Çankaya Köşkü'nde bulunduğunu belirttiği mektup kendisi tarafından 2014 yılında *Kardaşlık* Dergisi'nin 62. sayısında yayımlanmıştır.¹ Mektup T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi'nde Muamelat Genel Müdürlüğü Fonu (30-10-0-0) içerisinde yer almaktadır.² Belgenin künyesinin açıklandığı ilk sayfada Makamın Cumhurbaşkanlığı, Lozan Konferansı Hizmeti Evrakı olduğu belirtilse de Haşim Nahit tarafından yazıldığı belirtilen mektubun hangi makama gönderildiği bilgisi bulunmamaktadır. Evrakın ilk sayfasında 16 Ocak 1923 tarihinde Heyeti Vekile Reisliğine gönderilen ve yazar makamın belirtilmediği, içeriğinin "sulhun yapılabilmesinin hangi maddelere bağlı olduğunu" cümlesiyle özetlenen bir belge olduğu zikredilmektedir.³ Ayrıca aynı sayfada belirtilen üçüncü bir belgede Lozan Konferansı esnasında 17 Ocak 1923 tarihinde İsmet Paşa'ya Emekli Temyiz Mahkemesi Üyesi Ahmet Nazif tarafından gönderilen "*Musul ile Bağdat arazisinin coğrafi bakımdan birleşme imkanı olmadığına dair tarihi bir yorum*" olarak özetlenen bir belgenin de olduğu zikredilmektedir.⁴ Belgelerin künyesinin ve özetlerinin yer aldığı ikinci

¹ Erşad Hürmüzlü, "Haşim Nahit Erbil'in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri", *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 63, 2014, s. 4-11.

² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 1.

³ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 1., Fihrist No. 2. Belgenin özetinde bu maddeler şöyle belirtilmektedir: "*Sulhun yapılabilmesi için aşağıda yazılan maddelerin haline bağlı olduğu hak 1- Musul Meselesi, 2- Kapitülasyonların adli meseleleri, 3- İşgal masrafları, 4-Karaağaç, Kuleli Şimendifer arazisinin bize verilmesi, 5- Yunanlıların yapmış oldukları haşaratı tamir etmeleri hakkında.*"

⁴ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 2, Fihrist No. 3; Erşad Hürmüzlü, "Haşim Nahit Erbil'in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri", s. 4.

sayfada ise 27 Mart 1923 tarihli, İsmet Paşa'dan Türkiye'nin Roma Mümesililiğine yazıldığı belirtilen, içerik olarak konferansın kesintiye uğramasından sonra ikinci görüşmeler esnasında 27 Mart tarihinden Lozan Konferansı'nın son günlerinden biri olan 5 Temmuz tarihine kadar Lozan baş murahhası İsmet Paşa'nın kritik anları Ankara'ya aksettirdiği ve alınan cevaplara göre hareket ettiğine dair 446 ekli belgeler bulunduğu bilgisi yer almaktadır.⁵ Lozan Konferansı Hizmeti belgelerinin toplandığı bu evrakı 6 Nisan 1968 tarihinde Ziya Erman'ın düzenlediği, fotokopilerinin alındığı belgede belirtilmektedir.⁶ Haşim Nahit Erbil'in mektubunun ilk sayfasında belgenin gönderildiği makama dair bilgi içeren bölüm çekilen fotokopi izleri nedeniyle okunamamaktadır. Bu nedenle sayfanın sağ üst köşesinde yalnızca "Muharrir Haşim Nahid" olarak bilgilendirme yazısı bulunmaktadır.⁷ 11 sayfalık belgenin sonunda ise 13 Teşrinisani 1339 (6 Ocak 1923) tarihli Haşim Nahid imzası bulunmaktadır.⁸ Haşim Nahit Erbil'in mektubunun ilişigindeki belgelerle tasnif edilmesi ve Erşad Hürmüzlü tarafından Çankaya Köşkü Arşivi'nde bulunması, Lozan sürecinde Ankara'ya gönderilen mektuplar ve Ankara'dan Lozan delegelerine gönderilen belgeler ile ilintili olduğuna işaret etmektedir. Mektubun metninde Türk murahhaslarının savunması gereken tezlerin bulunması muhatabının Türk delege heyeti olduğunu göstermektedir.⁹

Lozan Konferansı'nda İngiliz baş delegesi Lord Curzon, ilk kez 14 Aralık tarihli notunda Türk tezlerine cevaben görüşlerini açıklamıştır.¹⁰ 23 Ocak tarihli oturumda İsmet İnönü'nün ortaya attığı tezlerle, Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak 1923 tarihinde Türk delegelerine gönderdiği mektupta savunduğu tezler ve 14 Aralık tarihli Lord Curzon mektubu arasında tesadüfe yer bırakmayacak derecede benzerlikler göze çarpmaktadır. Erşad Hürmüzlü'nün mektup hakkındaki kısa değerlendirmesinde Haşim Nahit Erbil'in mektubunun 23 Ocak 1923 tarihli oturumda sunulan Türk tezlerine ışık tuttuğuna yönelik düşüncesi bulunmaktadır.¹¹ Fakat Hürmüzlü'nün bu düşüncesinin yer aldığı metinde daha derinlemesine bir araştırmayla Lozan'da İsmet İnönü'nün savunduğu tezler, Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak ve Lord Curzon'un 14 Aralık tarihli mektubu karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir.

Lozan Konferansı'nın ilk iki aylık sürecinde ikili görüşmelerde tartışılan Musul Meselesi hakkında iki tarafın tezleri konferans sürecinde kamuoyuna açıklanmamıştır. Türk ve Dünya basınındaki bazı gazetelerde bu delillerden

⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No 2. Fihrist No. 4.

⁶ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No.3.

⁷ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 4.

⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 14.

⁹ Haşim Nahit mektupta Türk delegelerine şöyle hitap etmektedir: "İngiliz zabıt ve seyyâhları bu suallere cevap veremezler ve dahi vermek isteler bile Lozan Türk murahhası Irak Krallığını teşkil eden anasıra beraber izâh ettikten sonra artık ırkı esbabı münakâşa edebilir." BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

¹⁰ Erşad Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 45-57.

¹¹ Erşad Hürmüzlü, "Haşim Nahit Erbil'in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri", s. 4.

özet anlamında bazıları zikredilse de iki tarafın birbirine gönderdiği notalar hakkında metin bazında kamuoyu kesin bilgiye sahip olamamıştır.¹²

Lozan Konferansı ve Musul Meselesinin konferansta tartışılması konusunda hem Türkiye’de hem de yabancı ülkelerde geniş bir literatür bulunmaktadır. Ancak Türk delegelerinin ve İngiliz heyetinin sunduğu tezlerin nasıl oluşturulduğu ve kaynaklarının ne olduğuna dair bilgiler çok sınırlı kalmaktadır. Ankara Hükümeti tarafından, konferansta savunulacak konularla ilgili konferans öncesinde delegelere genel direktif metni verilse de ayrıntılar hakkındaki hazırlığın nasıl ve kimlerin katkısıyla oluşturulduğu bilinmemektedir. Son yıllarda Lozan Konferansı’na katılan delegeler dışında Türk tarafına çeşitli konularda yardımcı olmaya çalışan unutulmuş veya hiç irdelenmemiş kişiler hakkındaki çalışmalar artmaktadır.¹³ Lozan sürecinden başlamak üzere Türk Devleti’nin konunun uzmanı ve yetişmiş aydınlardan resmi olmayan bir biçimde, bazen belirli konularda tek seferlik olarak, söz konusu meseleler hakkında bilgi aldığı, uzmanlardan konu ile ilgili heyetin elini güçlendirecek noktaları göstermesi için çeşitli taleplerde bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu kişilerden biri olan ve İstanbul’da hukuk, Fransa’da sosyoloji ve ekonomi alanında eğitim görmüş olan Haşim Nahit Erbil’in mektubunun ve görüşlerinin Lozan Konferansı açısından bir kaynak oluşturup oluşturmadığı, onun Lozan Konferansı’nda Türk delegeleri ile bağının ve rolünün ne olduğu sorunsalı araştırılmaya ve cevaplanmaya değer bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece Lozan Konferansı sürecinde Türk tarafının tezlerinin, yalnızca siyasiler ve askerler tarafından belirlenmediği, bir devlet aklı çerçevesinde Osmanlı Dönemi’nden Lozan Konferansı’na aktarılan entelektüel ve uzman bilgisi temelinde oluşturulduğu görüşü savunulmaktadır. Makalede, Musul Meselesi’nin tarihsel gelişimi ve Haşim Nahit Erbil’in kısa hayat hikayesi ak-

¹² Lozan Konferansı sürecinde İngiliz gazetelerinde Lozan Konferansı ve Musul ile ilgili bilgiler için bkz. Mustafa Yılmaz, “British Public Opinion and the Lausanne Peace Conference and Treaty”, *İnönü Vakfı*, Ankara, 1994, s. 4-6. Türk gazetelerinde Lozan konusu için bkz. Tahir Kodal, *Paylaşılmaayan Toprak: Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005. Lozan Konferansı’nı takip eden Türk gazetecilerinden Ali Naci Karacan’ın Lozan adlı eserinde nota teatileri ve tarafların gönderdiği mektuplar ile ilgili 21 Aralık’ta yalnızca şu bilgi verilmektedir: “Musul Meselesi hakkında Lord Curzon bir proje vermiş, İsmet Paşa’da buna karşılık Lord Curzon’a cevabi bir proje göndermişti. Lord Curzon projesinde Musul’u veremeyeceğini söylüyor, yalnız kuzey sınırında bazı düzenlemeler yapılmasını teklif ediyor, İsmet Paşa ise cevabında Musul’un Türkler tarafında kalması gerektiğini söylüyor.” Ali Naci Karacan, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022, s. 181.

¹³ Musul Meselesinin Lozan’da çözülememesi üzerine Cemiyet-i Akvam’a aktarılma sürecinde Türk Devleti uluslararası hukuk alanında yardımcı olacak kişiler aramıştır. O tarihlerde bu alanda uzmanlaşmış olan Milaşlı Gad Franko, Tahir Kodal’a göre resmî olmayan danışman olarak seçilmiş, Cemiyet-i Akvam’da Türk tarafına çeşitli nasihatlerde bulunmuş ve yol göstericilik yapmıştır. Bu danışmanlık, inceleme ve öğüt verme sürecinde de tıpkı Haşim Nahit Erbil gibi kamuoyuna gazeteler yoluyla fikirlerini bildiren yazılar yazarak, Türk tezinin bilinmesi için çabalamıştır. Vakit Gazetesinde yayımlanan görüşleri, tıpkı İkdam, Türk Yurdu, Yeni Gün, Hakimiyet-i Milliye, Servet-i Fünûn gazete ve dergilerinde yayımlanan Haşim Nahit’in görüşleri gibi Türk kamuoyunda takip edilmiştir. Tahir Kodal, “Musul Meselesi Sürecinde Milaşlı Gad Franko ve Çalışmaları”, *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 19, 2020, s. 1816-1823. Bu kişilerden bir diğeri ise Emekli Temyiz Mahkemesi Üyesi Ahmet Naziftir. Onun “Musul ile Bağdat arazisinin coğrafi bakımdan birleşme imkânı olmadığına dair tarihi bir yorum” olarak özetlenen bir belgeyi Türk delegelerine gönderdiği arşiv belgelerinde kaydedilmektedir. BCA, 30,10-0-0, Kutu. 226, Gömlek. 552, Dosya. 16, (06.01.1923), Ek No 1.

tarıldıktan sonra Lozan Konferansı'nda Türk delegelerine gönderdiği mektup üzerinden Erbil'in konferanstaki rolü karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

1. İki Devrin Entelektüeli: Haşim Nahid Erbil ve Eserleri

Haşim Nahit, 1880 yılında Osmanlı Devleti'nin Musul vilayetine bağlı Erbil sancağında dünyaya gelmiştir. Babası Hademât-ı Mülkiye'de müstahdemlik yapan Mustafa Ebubekir Efendi, annesi Erbilli Hatice Hanım'dır. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen Haşim Nahit, Cumhuriyet Dönemi'nde Soyadı Kanunu'nun çıkması ile 1934 yılında doğum yeri olan Erbil soyadını almıştır. Hayatı Erbil, İstanbul, Paris ve Ankara'da geçen Erbil, 30 Mart 1962 yılında kafa travması neticesinde kaldırıldığı Ankara Hastanesi'nde 82 yaşında vefat etmiştir. Mezarı Ankara Cebeci Mezarlığında kimsesizler bölümünde bulunmaktadır.¹⁴

Haşim Nahit Erbil, Erbil şehrinde 4 yıl Mektebi İptidai'ye devam etmiştir. Erbil bölgesinde aşiretler arasındaki mücadeleler ve karmaşa ortamı nedeniyle ailesiyle Amarra şehrine giderek burada önce Rüştiye ardından İdadiye'ye devam etmiştir. 17 yaşından başlayarak, 1897-1907 yılları arasında Amarra'da çeşitli memurluklar yapmıştır. 1907 yılında ilk kez memurluk dolayısıyla İstanbul'a gelen Erbil, Maliye Nazırlığında çeşitli görevlerde bulunmuştur.¹⁵ Eğitimine İstanbul'da devam eden Erbil, 1911 yılında İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. 1917-1918 yılları arasında İstanbul'da Emlak-ı Emriye Birinci Kalem Mümeyyizi olduğunu bildiğimiz¹⁶ Nahid Erbil, 1925 yılında yeni Cumhuriyetin İstanbul Emlak-ı Emriye Müdürü olarak 1926 yılı da dahil olmak üzere görev yapmıştır.¹⁷ 1926 yılında Maliye Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığına geçen Nahid Erbil, Hariciye Vekaleti Umur-ı Hukukiye-i Muhtelita Müdürlüğü görevini sürdürmüştür.¹⁸

¹⁴ İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22; Veysel Ergin, Haşim Nahit Erbil, "Hayatı-Sanatu-Eserler", (Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2011, s. 20; İzzettin Kerkük, "Kerkük Hatıralarım-6", *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 51, 2011, s. 10.; Ata Terzibaşı, *Erbil Şairleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 166.

¹⁵ Ergin doktora tezinde bu görevleri sıralamıştır. Buna göre Erbil, Musul'da: "Musul Emlak-ı Hümayun Komisyonu Şahamek Şubesinde geçici aşar ve ihale kâtipliği, Amarra Arazi-i Seniye Komisyonu Hacle Mukataa-yı Seniyesi Muhafaza Memurluğu, Amarra Arazi-i Seniye Komisyonu Tahrirat Mübeyyizliği, Mesalih-i Cäriye Kitabeti refikliği, Bâzyan Emlak-ı Hümayun İdaresi tapu kâtipliği" gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. İstanbul'da ise: "1-Dersaadet Emlak-ı Hümayun Komisyonu Zabıt Kâtipliği (25 Aralık 1322-14 Nisan 1325) 2-Hazine-i Maliye Emlak-ı Müdevvere Kalemî Kâtipliği (15 Nisan 1325-9 Ağustos 1325) 3-Hazine-i Maliye, Emlak Şubesi Kâtibi (1 Eylül 1325 - 9 Şubat 1325) 4-Emlak Müdürlüğü Varidat Getiren Emlak Kalemî Kâtipliği (1 Mart 1326-14 Ekim 1330) 5-Emlak Müdüriyeti Varidat Getiren Emlak Kalemî Mümeyyizi (15 Ekim 1330 - 24 Mayıs 1334) 6-İstanbul Vilâyeti Emlak-ı Emriye Müdürlüğü (25 Mayıs 1334 - 9 Nisan 1335 / 1 Mayıs 1335 - 10 Ocak 1338) 7-Maliye Vekâleti Tetkik ve Tasfiye-i Hesabât Müdürlüğü Mümeyyizliği (1 Nisan 1339-18 Nisan 1341)", görevlerini yapmıştır. Ergin, *a.g.e.*, s. 23-26.

¹⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BOA, ML.EEM, Kutu. 1200, Gömlek. 23, (12.05.1332); BOA, ML.EEM, Kutu. 1237, Gömlek. 12., (23.04.1331); BOA, ML.EEM, Kutu 1263, Gömlek 10, (08.04.1334).

¹⁷ BOA, ŞD, Kutu 3190, Gömlek 30, 09.03. 1341.

¹⁸ BOA, HR. İM. Kutu. 202, Gömlek 19., 18. 10. 1926; BOA, HR. İM. Kutu 203, Gömlek 58, (01.11.1926).

Eğitim hayatı uzun süren Haşim Nahid, 1923 yılında Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde içtimâi iktisat derslerini takip ederek başarılı olarak mezun olmuştur. 1922-1924 yılları arasında Paris'te bulunduğu esnada *İkdam* gazetesinin muhabirliği görevindedir. 1924-1931 yılları arasında Dışişleri'nde Muhtelif Hukuk İşleri Müdürü ve Cenova'da Başkonsolos Yardımcısı olarak görev yapmıştır.¹⁹ Millî Eğitim Bakanlığı'nda üç yıl çeşitli memuriyetlerde çalışmıştır. 27 Kasım 1929 tarihinde Hariciye Vekaleti emriyle önce Cenova'daki görevi sona erdirilerek merkeze alınmış,²⁰ daha sonra 1930 yılında Paris'te Fransızca olarak yayımladığı *Les Symptomes de la Crise Turque et son Remede* (Türkiye'deki İktisadi Buhran'ın Arazı) adlı eseri nedeniyle Dışişleri görevinden el çektirilmiştir.

1930-1934 yılları arasında Paris'e giderek Şark Dilleri Enstitüsünde Türkçe öğretmenliği yapan Erbil, 1934-1939 yılları arasında Bağdat'ta Fransızca profesörü olarak görev almıştır. 1953 yılında Ankara'ya yerleşerek yazın hayatından çekilmiş, ömrünün sonuna kadar yalnızca avukatlıkla meşgul olmuştur.²¹

Haşim Nahit Erbil'in eserleri incelendiğinde gazetelerde ve dergilerde çeşitli konular hakkındaki yüzlerce yazısının yanı sıra ikisi çeviri olmak üzere on üç kitap yayımladığı görülmektedir. Ayrıca bir şair olduğu ve şiirlerinin bulunduğu bilinmektedir.²² Eserleri, tarih, siyaset, ekonomi, sosyoloji, tiyatro ve teknik olmak üzere çok çeşitli bilim ve sanat dalları ile ilgilidir.²³

2. Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi

Musul bölgesi farklı dönemlerde farklı imparatorlukların hedefi olan stratejik bir bölge olmuştur. Bu imparatorluklardan, İngiliz ve Fransızların Irak'taki faaliyetleri I. Dünya Savaşı ile hızlanmıştır.²⁴ Irak Cephesi'nde İngiltere'ye karşı

¹⁹ Kerkük, *a.g.e.*, s. 22-23.

²⁰ BCA, 30, 11-1-0, Bakanlıklararası Tayin Başkanlığı, Kutu 52, Gömlek 34, Sıra 6., (27.11.1929).

²¹ Kerkük, *a.g.e.*, s. 23.

²² Terzibaşı, *a.g.e.*, s. 166.

²³ Eserlerini türlerine göre şöyle sıralayabiliriz: "Tercüme Eserler: Ernest Lavisse, *Haile için Kahraman*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1332/1916. Tercüme Kitap, *Deliren Esir*. Tercüme Oyun, İstanbul 1336/1920, Frederik List, *Millî İktisadiyat Sistemi*, Tercüme Kitap, Vilayet Matbaası, İstanbul 1927, Telif Eserler: *Türkiye İçin Necat ve İtila Yolları*, Şems Matbaası, İstanbul 1331/1916, *Üç Muamma: Garp Meselesi, Şark Meselesi, Türk Meselesi*, Kader Matbaası, İstanbul 1337/1921, *Les Symptomes de la Crise Turque et son Remede*, Paris 1930, 7. Kara Gün Yazıları, Titaş Basımevi, Ankara 1940, *Avrupa Buhranının Ruhî Sebepleri*, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1941, *Türkiye'de Modern Teknik Nasıl Meydana Gelebilir?*, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1942, *Dil Tekniği*, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1942, *Komünizmle Mücadele Rehberi (Komünist Beyannamesine Karşı Milliyetçi Beyannamesi)*, İnkılâp Kitabevi, Ankara 1951, *Bu Pahalılık Nasıl Azaltılabilir*, Gün Basımevi, İstanbul 1953, *7000 Senelik Sümer Medeniyetinde Kıbrıs*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1954." BOA, MF, MKT, Kutu. 1196, Gömlek. 57, (11.05.1332); Kerkük, *a.g.e.*, s. 23; Ergin, *a.g.e.*, s. 23-24. 1916 yılında Ernest Lavisse'nin bir tiyatrosunu *Haile için Kahraman* adıyla Türkçeye çevirmiş ve gelirini Donanma-yı Osmanî Cemiyeti'ne bırakmıştır. Bu eser, İstanbul Vilayeti Maarif Müdüriyeti tarafından Mekatip muallimlerine, çocuklara okutulması için tavsiye edilmiştir. BOA, MF, MKT, Kutu 1196, Gömlek 57, 11. 05. 1332.

²⁴ Savaş'ın devam ettiği süreçte Fransa ve İngiltere arasında devam eden gizli görüşmeler sonucunda 16 Mayıs 1916'da imzalanan ve Sykes-Picot olarak bilinen anlaşma ile İngiltere ve Fransa Orta Doğu'nun paylaşılması meselesini sonuca erdirmişlerdir. Anlaşmaya göre, Suriye'nin iç kısmı, sahilleri ve Musul'u kapsayacak olan Arap Devleti'ne Fransa nezaret edecekti. Irak'ın geri

ricat sürecine giren Osmanlı ordusu, 21 Temmuz 1918 tarihinden itibaren Filistin'den başlamak üzere Musul bölgesine kadar çekilmişlerdir.²⁵ 1920 yılında Büyük Millet Meclisi'nin açılışı ile meclis, Musul bölgesinde siyasi ve propaganda faaliyetlerinin yanı sıra askeri yönden çözüm arama yoluna da gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa, kongreler sürecinde ve meclis konuşmalarında Musul'un Türkiye'ye ait olduğu vurgulamıştır.²⁶ Bu amaçla bölgeye gönderilen Şefik Özdemir, gayri resmî olarak bölgedeki aşiretleri İngiliz işgaline karşı örgütlemeye çalışmıştır.²⁷

Şefik Özdemir'in başlangıçtaki başarılarına rağmen aşiretlerin taraf değiştiren yapısı, İngiltere'nin bölge üzerinde ısrarı gibi sebeplerden Misak-ı Milli sınırlarında yer alan Musul bölgesi için kurulan El Cezire cephesinde başarı sağlanamamıştır.²⁸ Milli Mücadele Dönemi boyunca ve Lozan Konferansı sürecinde mücadelenin sürdüğü bölgede belirsizlik devam etmiştir.

Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra barış koşullarını görüşmek üzere toplanan Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922 tarihinde Lozan kentinden açılmıştır.²⁹ Türkiye tarafını konferansta delegasyon Başkanı sıfatıyla Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) temsil etmiştir. Ayrıca heyetteki diğer üyeler Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Rıza Nur (Aksun), Trabzon Milletvekili Hasan (Saka)dır. Bu üç isimden ayrı olarak yardımcı heyet adına danışmanlar da

---

kalan bölümünde (Bağdat Basra ve Güney Mezopotamya) ise İngiliz hakimiyeti olacaktı. Sykes ve Picot daha sonra Petrograd'a giderek Sazanov'a varılan anlaşmayı sunmuşlardır. Doğu Anadolu'da kurulacak Ermeni Devleti Rusya'nın nüfus bölgesi olarak düşünülmüştü. Yukarıdaki paylaşım şemasında görüldüğü üzere Musul bölgesi her üç nüfus bölgesinin ortasında kalmaktadır. Bu yönüyle Musul'un, gelecekte ülkeler arasında çıkar çatışması bölgesi olma özelliği doğmaktadır. Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 101-102; Mark Sykes, Simon Cristopher, *The Man Who Created the Middle East: A Story of Empire, Conflict And The Sykes-Picot Agreement*, Harper Collins Publishers, New York, 2016, s. 12; Nikolay Kireev, "To History of Struggle for Ottoman (Mosul) Oil in Beginning of the XXth Century", 38. *ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 2007, s. 1876-1877; James Barr, *A Line In The Sand: Britain, France And The Struggle, That Shaped The Middle East*, Simon And Schuster, London, 2011, s. 64-78; İhsan Şerif Kaymaz, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti'nde İngiliz Yönetiminin Kurulması", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:14, 2010, s. 108-109.

²⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi-Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi: 23 Nisan 1920- 29 Ekim1923*), 4 c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s. 165-167.

²⁶ Mim Kemal Öke, *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 29; E. Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998, s. 159. Mustafa Kemal Atatürk, Heyet-i Milliye sürecinde Ankara eşrafına verdiği beyanatta şunları belirtmiştir: "(Mondros) Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hâkim oluyordu. Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan Halep ile Katma istasyonu arasında Cerablus köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülaki olur. Oradan Deyr-i zor'a iner; ba'dehu şarka temdid edilerek, Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder. Bu hudut ordumuz tarafından salahla müdafaa olunduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt anasıryla meskün aksâm-ı vatanımızı tahdid eder." Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 1061-1062.

²⁷ Zekeriyâ Türkmen, *Musul Meselesi: Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 42-46.

²⁸ *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1993, s. 39-40.

²⁹ Salahi, R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 43.

Lozan Konferansı'nda görev almıştır.³⁰ İngiltere tarafında Lord Curzon baş delege olarak konferansa katılmıştır. İlk günden itibaren büyük gerginliğe sahne olan konferansta İsmet İnönü'nün sözleriyle, çözülmek üzere Arazi Meseleleri, Boğazlar Meselesi, Kapitülasyonlar Meselesi, Azınlıklar (Ekalliyetler) Meselesi, Duyun-ı Umumiye Meselesi olarak beş mesele bulunmaktaydı.³¹

Musul Meselesi, Seha Meray'ın *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler* adlı eserinin önsözünü yazan İsmet İnönü tarafından büyük meseleler arasında sayılmasa da konferans sürecinde tarafları en çok yoran ve tartışma konusu olan mesele olmuştur.³² Lozan Konferansı'ndaki orijinal programa göre ilk tartışılacak konu olması gereken Musul Meselesi, iki tarafın geri adım atmaması ve anlaşamaması neticesinde 26 Kasım tarihinde genel kurulda görüşülecek iken, başka bir zamana bırakılmıştır. Lord Curzon, İsmet Paşa'ya Musul konusunun aradaki farklılıklar nedeniyle kamu önünde tartışılması yerine ikili görüşmelerde tartışılması önerisinde bulunmuştur. 25 Kasım'da yapılan bu teklif İsmet İnönü tarafından kabul edilmiştir.³³

27 Kasım akşamında Lord Curzon ile Musul Meselesini görüşen İsmet İnönü Musul'u istediğini, ancak Lord Curzon'un Türklerin Yunanlıları yense de İngilizleri yenmediğini hatırlatarak, Musul'un verilmeyeceğini belirttiğini aktarır. Musul bölgesinin kimde kalacağı tartışmasında iki taraf da geri adım atmayınca görüşmelerin sürmesine karar verilmiştir.³⁴

³⁰ Danışmanlar Listesi için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. 1 c.*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.79.

³¹ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*, 1 c., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 2018, s. 8; İnönü Arşivi, No. 02940.

³² İsmet İnönü hatıratında İngiltere için Musul'un önemini şöyle belirtir: "...Lloyd George'un da harp istikametini tutmak için esaslı dayanağı, bu iddia idi. Hülâsa, İngilizlerin konferansta çok ehemmiyet verdikleri iki mesele var: Boğazlar meselesi bir, Musul meselesi iki." *Lozan Hatıraları: İsmet İnönü'nün Hatıraları Lozan Antlaşması I*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 103. İsmet İnönü'nün söylevinin Lozan Konferansı'nda yenik bir devlet ile galip devletler arasında yapılan bir konferans çizgisinin dışına çıkıp, eşitler arasında bir konferans görüntüsü verdiği için İngiltere tarafında öfke uyandırdığı görülmektedir. Karacan, *a.g.e.*, s. 75-79; Meray, *a.g.e.*, s. 1-4; M. Cemil Bilsel, *Lozan, 2 c.*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13-16; İsmet İnönü, *a.g.e.*, s. 80-82.

³³ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s. 111-112; Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları, 1 c.*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 127. Sevtap Demirci ve Bilal Şimşir'in İngiliz arşiv belgelerine dayanan görüşlerine göre bu hamle ile Lord Curzon Türk tarafının elinin güçlü olduğu Musul konusu yerine tezlerinin daha zayıf olduğu Trakya sınırını gündeme getirerek ilerideki tartışmalarda Musul konusunda kullanabileceği argümanlar kazanmak istemiştir. Sevtap Demirci, "The Lausanne Conference: The Evolution Of Turkish And British Diplomatic Strategies 1922-1923", (Doktora Tezi), *The London School of Economics and Political Science*, London, 1997, s. 90-91; Salahi Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", *Belleten*, Cilt: 38, Sayı: 139, s. 57; Meray, *a.g.e.*, s. 361.

³⁴ Şimşir, *a.g.e.*, s. 136-137. 29 Kasım tarihinde Musul Meselesi konusunda ABD'nin desteğini alamayan Türk delegeleri, destek alabilmek için Chester imtiyazını ABD'ye teklif etmişlerdir. Demirci, *a.g.t.*, s. 95. 2 Aralık tarihinde İngilizler ile Musul konusunu görüşen Rıza Nur'a İngiliz heyeti tarafından Musul konusunda anlaşma olmazsa konferansın kötüye gideceği ve Musul'dan vazgeçmeyecekleri cevabı verilmiştir. İngiliz belgelerine göre, 5 Aralık tarihinde Lord Curzon ile görüşen Rıza Nur, İngilizlerle yaptıkları görüşmelerde Musul'un Türkiye'ye verilmesi karşılığında Ruslar ile ilişkileri kesmeyi kabul etmiştir. Şimşir, *a.g.e.*, s. 156; Sonyel, *a.g.e.*, s. 53. Rıza Nur hatıratında tarih vermeden Lord Curzon ile yaptığı görüşmede Türkiye olarak İngiltere'ye dostluk ve İngiltere'nin "Orta Doğu'daki jandarması" olmayı önerdiğini aktararak bu belgeyi doğrular. Ancak İngilizlerin bakışına göre Musul olmadan Irak'ın savunulması mümkün değildir. Bu nedenle teklif reddedilmiştir. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım, 3 c.*, Altındağ Yayınevi, İstanbul, y.y., s. 1031-1032.

Musul Meselesi'nde Türk tarafının görüşü, Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi noktasındadır. Bu görüş Büyük Millet Meclisi tarafından Lozan Görüşmelerine giden heyete Meclis İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Kalem-i Mahsusat Müdüriyeti'nin ilettiği, taviz verilemeyecek, farklı istek ve tekliflerle karşılaşıldığında Ankara'ya bildirileceği kararlaştırılan konuları içeren yazılı talimatın 2. maddesinde açıkça belirtilmektedir.³⁵ Talimatta, Irak hududunun geçtiği madde ve talimat metninde belirtilen diğer maddelerin temeli ise Misak-ı Milli'ye dayanmaktadır.³⁶ Lozan Konferansı'nda müttefikler arasında Musul konusunda bir görüş birliği bulunmamaktaydı. İngiliz heyeti için Musul'un Arap Krallığı'nda kalması petrol üzerinde tahakküm kurması nedeniyle önemliydi.³⁷ 28 Aralık tarihinde İnönü'nün 24 Aralık tarihli mektubuna cevap veren İngilizler, delil mücadelesinin bitmesi gerektiğini, çünkü Irak'ı İngilizlerin galip olarak mandası altına aldıklarını ve Irak Kralı ile yapılan anlaşmanın bağlayıcı olduğunu bildirmişlerdir. İngiliz heyetinin isteği dostane bir biçimde Irak hududunun çizilerek meselenin kapatılmasıdır.³⁸ 30 Aralık'ta İsmet İnönü son kez Türk mektubunu Lord Curzon'a göndermiştir.³⁹ Yeni yılın ilk günlerinde İngiliz ve Fransız kamuoyunda Musul Meselesi ile ilgili haberler ve iki tarafın savları ile ilgili sızanlar etrafında kısmi bilgiler ortaya çıkmaktaydı.⁴⁰

4 Ocak 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nden Lozan murahhaslarına 22 maddelik, 8 imzalı olarak gönderilen zabıtın 20. maddesinde ise şöyle belirtilmektedir: “Musul Mes’ele-

³⁵ Anılan madde, İsmet İnönü'nün el yazısıyla aldığı notlarda şöyledir: “*Irak Hududu; Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecektir. Konferansta bundan farklı olmak üzere tehassül edecek şekilde Heyeti Vekile'den talimat alınacaktır. Petrol ve sair imtiyazat meselesinde İngilizlere bazı menafi-i iktisadiyye temini görülebilir.*” İnönü Arşivi, 00607, Ek no 1. <https://lozanantlasmasi.com/ismet-pasanin-lozan-gorusmelerinde-ele-alinacak-konularla-ilgili-notlari/>; Durmuş Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s.77; *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi 6. Kısım 4. Kitap İstiklal Harbinin Son Safhası*, 2. c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 195-196; İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara, 2021, s. 446.

³⁶ Misak-ı Milli'nin 1. maddesi için bkz. Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Atatürk Koleksiyonu, Kutu 23, Gömlek 50, Belge 50-6,7; *Milli Egemenlik Belgeleri*, Der. Şeref Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015, s. 35.

³⁷ 14 Aralık tarihinde Amerikan gözlemcisi Richard Washburn Child, Türk delegasyonu ile konuşmalarında Türk heyetinin, Lord Curzon'un aptalca bir mektuplaşma tartışmasına girdiğini, azınlıklar sorununu ise Musul konusunda çıkabilecek olası sorunlara karşı yedekte beklettiğini belirttiklerini aktarır. Child, Fransız delegelerinin de aynı görüşte olduğunu ekler. Richard Washburn Child, *A Diplomat Looks At Europe*, Duffield and Company, New York, 1925, s. 107-108.

³⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 287. 28 Aralık günü kapitülasyonların tartışıldığı oturumdan sonra Lord Curzon ile odasında yemek yiyen Amerikan gözlemcisi Joseph Grew, Türk tarafının Musul konusunda çok inatçı olduğunu belirtmektedir. Grew, Curzon'un yemek esnasında Musul Meselesi hakkında birkaç adet olduğunu belirttiği karşılık mektuplaşmalarının tamamını Amerikan delegelerine gösterdiğini kaydetmektedir. Joseph C. Grew, *Turbulent Era: A Diplomatic Record Of Forty Years (1904-1945)*, 1 c., Houghton Mifflin Company, Boston, 1952, s. 525-526.

³⁹ İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 596.

⁴⁰ Bu bilgilere, Le Temps gazetesinin 27 Aralık 1923 sayısı ve Le Journal gazetesinin 28 Aralık sayısında değinilmiştir. İsmet İnönü Fransız Le Matin gazetesinden Jül Suseryavn ile gerçekleştirdiği mülakatta iki tarafın mektuplaşması ve Musul Meselesini dolaylı olarak aktarmıştır. İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 600-601.

si. *Birinci derecede hâiz-i ehemmiyetdir.*⁴¹ 20 Ocak tarihinde İsmet İnönü'ye gönderilen mektupta Lord Curzon, Musul Meselesinin ikili görüşmelerde hal olamayacağı, bu nedenle salı günü (23 Ocak) Genel Kurul'da görüşüleceğini haber vermiştir.⁴² 23 Ocak 1923 tarihli genel kurulda İsmet İnönü'nün tezlerinin daha önce 22 sayfa olarak İngilizlere verildiğini belirten Lord Curzon, İsmet İnönü'nün ısrarlı tavrı karşısında Türk tezlerini tekrar dinleyeceğini belirtmektedir. Lord Curzon, konuşması sırasında İsmet İnönü'nün Türk tezini özetlediğini, konunun çok yanlış anlaşıldığını, Türk tezi ile İngiliz tezinin yan yana basılıp dünya kamuoyuna sunulması durumunda bundan mutluluk duyacağını belirtir.⁴³ Curzon'un beyanatından da anlaşılacağı üzere iki tarafın tezleri daha önce kamuoyuna açıklanmamıştır. 23 Ocak 1923 tarihinde genel kurulda görüşülen konu, konferansın gerilimli bir sürece dönüşmesinde ve konferansın 4 Şubat 1923'te yarıda kalmasında önemli rol oynamıştır.⁴⁴

3. Lord Curzon'un Notası, Haşim Nahit Erbil'in Mektubu ve İsmet İnönü'nün Konuşmasının Karşılıklı Değerlendirilmesi

Lozan Konferansı'nda Musul Meselesinin Türkiye ve İngiltere arasında tartışıldığı, iki tarafın birbirlerine çeşitli deliller sunarak Musul'un kime ait olduğunu kanıtlamaya çalıştığı bilinmektedir. Lord Curzon'un 23 Ocak 1923 tarihli oturumda İsmet Paşa'nın daha önce okunan 22 sayfalık not ve iki notasını tekrar etmesine yönelik tepkisinden anlaşıldığına göre iki taraf nota ve mektuplar ile birbirlerine çeşitli deliller sunmuştur. Ayrıca Lozan Telgraflarında İsmet Paşa'nın Lord Curzon'a ikili görüşmelerde konuşulan konulardan yola çıkarak bir nota verdiği, Curzon'dan karşı nota aldığı zikredilmektedir. Erşad Hürmüzlü'nün İngiliz Arşivleri'nde bulduğu ve *Irak'ta Türkmen Gerçeği* adlı eserinde paylaştığı 14 Aralık 1922 tarihli mektup, Lord Curzon tarafından İsmet İnönü'ye, Musul Meselesinde Türk tarafının öne sürdüğü tezlere cevaben yazılmıştır.⁴⁵ Mektup ekinde "*İsmet İnönü'nün irki, siyasi, ekonomik ve tarihî delillerle Musul'un Türkiye'nin bir parçası olması gerektiği tezine cevap*

⁴¹ İnönü Arşivi, 01682, Ankara, 4 Ocak 1923, Ek No. 3, <https://lozanantlasmasi.com/lozan-gorismeleri-hakkinda-22-maddelik-8-imzali-zabit-04-01-1338/>.

⁴² Şimşir, *a.g.e.*, s. 411-412. İsmet Paşa günlüklerinde Lozan görüşmesinin 23 Ocak'ta gerçekleştirileceğini not etmektedir. Genel Kuruldan önce İsmet İnönü, Heyet-i Vekile Reisliğine gönderdiği telgrafta Curzon'un meseleyi hakeme havale etmeyi teklif edeceği, kendisinin ise ansızın plebisit isteyerek, kabul olunması için çabalayacağını aktarmaktadır. İnönü Arşivi, 02374, "İsmet İnönü'nün Hatıralar kitabı için hazırladığı Lozan bölümü notları- 968"<https://lozanantlasmasi.com/ismet-inonunun-hatiralar-kitabi-icin-hazirladigi-lozan-bolumu-notlari-1968/>; İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 648.

⁴³ Meray, *a.g.e.*, s. 354.

⁴⁴ Şimşir, *a.g.e.*, s. 428-429. 3 Ocak oturumunda İngiliz ve Türk tarafının görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Meray, *a.g.e.*, s. 363-377; Karacan, *a.g.e.*, 197-208. Konferansta yaşanan kesintiden sonraki süreçte iki tarafın anlaşamaması üzerine konferansı ve barışı tehlikeye atmak için Musul'un konferans dışına bırakılması iki taraf tarafından kabul edilmiştir. 24 Temmuz 1923'te imzalanan anlaşma ile Lozan Konferansı sonlandırılmıştır. Alınan kararlara göre Musul Meselesi için Milletler Cemiyeti bir yıl içerisinde toplanarak Musul Meselesini görüşecekti. Nevin Yazıcı, *Musul Sorunu, (1926-1955)*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2010, s. 34-35.

⁴⁵ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 45-46.

verilmektedir.” notu dikkat çekmektedir.⁴⁶ Bu mektubun doğruluğunu kanıtlar biçimde, 15 Aralık 1922 tarihinde İsmet Paşa, Lord Curzon’dan Musul Meselesi hakkında detaylı ve açıklamalı şahsî bir mektup aldığını Ankara’ya gönderdiği telgrafında bildirmektedir. İsmet Paşa gönderdiği mektupta, Lord Curzon’un kaleme aldığı uzun metinde özet olarak Musul’un İngiliz mandası altında olduğu için geri verilemeyeceğini sebepleri ile açıkladığını aktarır.⁴⁷ 24 Aralık 1922 tarihinde Ankara’ya gönderdiği şifrede ise Lord Curzon’un mektubuna cevaben gönderdiği mektupta savunduğu tezleri “*Türkiye vatanın gayr-ı kabil-i infikak eczasından olan Musul üzerindeki hukuk-ı hakimiyetinden ferâgat etmeği tasavvur edemez.*”⁴⁸ olarak özetlenmektedir. Sevtap Demirci İngiliz arşivlerinden elde ettiği belgeler ışığında iki tarafın aralık ayı boyunca mektuplaşmalar ile birbirlerine tarihi, siyasî, ekonomik, stratejik, coğrafi ve ırkî konu başlıkları altında savlarını gönderdiğini belirtmektedir.⁴⁹

Kamuoyuna açıklanmayan bu mektuplaşma hakkında arşiv belgelerinin açıklandığı ileri tarihlere kadar bilimiz bulunmamaktaydı.⁵⁰ Ancak Haşim Nahit Erbil’in 6 Ocak 1923 tarihinde Ankara yönetimine gönderdiği mektup Lord Curzon’un İngiliz Arşivlerinde bulunan 14 Aralık 1922 tarihli mektubu ile tamamen örtüşmektedir. Erbil tarafından verilen cevaplar Curzon’un mektubunun okunup, cevaplanması şeklindedir. Curzon mektubunda, Musul’un tekrar Türkiye’ye bağlanmama nedenlerini tıpkı İsmet İnönü’nün notunda olduğu gibi ırkî, siyasî, tarihî, ekonomik bir şema şeklinde kaleme aldığını açıklar.⁵¹ Haşim Nahit Erbil’in 6 Ocak tarihli mektubunun konu başlıkları da tıpkı Curzon ve İsmet İnönü’nün mektuplarında olduğu gibi, Musul’un Coğrafi Manzarası ve Arabistan, Musul Vilâyetinin Etnografik Manzarası, Irkî Esbab, Siyasî Esbab, Tarihî Esbab, İktisadî Sebep, İstatistike Dair, Medenî Esbab kelimelerinden oluşmaktadır.

Haşim Nahit Erbil’in 6 Ocak 1923 tarihli mektubunda Lord Curzon’a cevap olarak belirtilen savların önemli bir kısmının İsmet İnönü tarafından 23 Ocak 1923 tarihinde Musul Meselesi’nin konferansta ilk kez resmî kanalla görüşülme süresince ortaya konulduğu görülmektedir. Lord Curzon görüşmenin baş-

⁴⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 46.

⁴⁷ Şimşir, *a.g.e.*, s. 224.

⁴⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 273; Hürmüzlü mektubun Türkçe çevirisinde Curzon’un İnönü’ye hitabını şöyle vermektedir: “*Sevgili İsmet, Musul konusu üzerine yaptığımız çeşitli konuşmalarımızda hükümetimizin Musul Vilayetini geri almak için öne sürdüğü ırkî, siyasî, stratejik ve tarihî gerekçelerden bahsettiniz. Bütün bunları onaylamadığımı da size bildirmiştım. Bu mektubunun ekinde bu hususta niçin sizinle aynı görüşte olmadığımı açıklayan bir notu da gönderiyorum. Bu notta da göreceğiniz gibi Büyük Britanya, Cemiyet-i Akvam kararları doğrultusunda manda yoluyla idare ettiği bir ülkeyi geri veremez ve böylece hükümetimin Musul Vilayetini geri vermeyi düşünmek dahi istemeyeceği bir gerçektir.*” Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 46. Mektubun İngilizce belge ve İsmet İnönü’nün telgrafıyla aynı olduğu gözükmektedir.

⁴⁹ Demirci, *a.g.t.*, s. 116.

⁵⁰ 24 Aralık 1922 tarihinde Çiçerin ile görüşen İsmet İnönü Ankara’ya çektiği telgrafta Çiçerin’in Musul hakkında Curzon’un muhtırası ve kendisinin cevabını istediğini, cevap olarak bu belgeleri göndermeyi vaat ettiğini belirtir. Burada görüldüğü üzere belgeler yabancı devlet yetkililerine dağıtılmamıştır. İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, s. 583.

⁵¹ Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 46.

langıcında, İsmet Paşa'nın Türk tezlerini okumaya başlaması üzerine İsmet Paşa'nın okuduğu metnin İngilizlerin tezlerini içeren birinci yazılı açıklamaya cevap niteliği taşıyan beş sayfalık bir cevap metni olduğunu belirtmektedir.⁵² Metnin geneline bakıldığında, Türk tezlerinin önceden belirlenmiş tezlerin bir özeti olduğu görülmektedir. Ancak bu özet nitelediğindeki tezler ile Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak tarihli mektubu arasında belirli oranda benzeşmeler göze çarpmaktadır. Türk tarafının verdiği ilk mektubun kimlerin yardımıyla ve nasıl oluşturulduğu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden Erbil'in Türk tezlerinin yer aldığı mektubu ele geçirerek, tezlerden yola çıkarak mektubunu oluşturup oluşturmadığı ya da ilk mektubun oluşturulmasında rolü olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak İsmet İnönü'nün 23 Ocak'taki Genel Kurul görüşmesinde Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak tarihli mektubundaki bazı savları aynı sırayla bazen de aynı anlama çıkan cümlelerle kullandığı görülmektedir.

3.1. Etnik Temel/ İrkî Esbab

14 Aralık tarihli mektupta Lord Curzon'a göre Musul vilayetinin nüfusu İngiliz subayların hazırladığı iki sayım tablosunda görülmektedir. Bu tabloları subaylar at sırtında, İngilizler tarafından I. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan yolları kullanarak hazırlamışlardır. İlk tablo vilayet sakinlerinin dinî ayrımlarına, ikinci tablo ise ırkî ayrımlarına dayanan tahminleri içermektedir.⁵³ Haşim Nahit Erbil mektubunda Curzon'un paylaştığı İngiliz subayların gözlemlerine ve tablolarına şöyle cevap vermektedir:

“Bargirle Irak'ı dolaşmış oldukları iddia edilen İngiliz zevabit ve seyyâhları acaba bu Karfe yolunda seyahât etmişler ve orada “serâb” mı kurmuşlardır? Bu sâali sormakla beraber şunu ilave eyleyelim: Bu çöl bir Türk kasabası olan “Deli Abbas”ın şimalinde Cebel-i Hamrin'de bulunan “Sakal Tutan” Boğazını uzaktan tahdîd eder. İşte bu çöl Arabistan ve Anadolu'nun muhtelif iklimlerini tahdîd eden kat'î bir hududdur. Ve Türkler “Darvin” ile “Spencer”ın tabiat ve iklimler safındaki mülâhazalarına İngiliz zabitleri kadar vakidirler.”⁵⁴

Ayrıca mektubun aşağıda verilen bölümünde Irak'ı gezen zabitlerin iddialarına cevap verdikten sonra Türk heyetinin aşağıdaki ırkî çözümlerini belirterek savunmasını yapabileceğini belirtmektedir:

*“..Irak'ı dolaşıp tetkik ettiklerini iddia eden İngiliz zabıt ve seyyâhlara şu sualler bihakk irad (söz söylemek) edilebilir:
1-Bağdat şehrinde “Karakol-Karagol” Mahallesi'nin Türklerle meskûn olduğundan haberdar mıdırlar?
2-Türklerin menşelerini ve lisân şivelerini tetkik etmişler mi?
3- “Kazimiye”, “Hille”, “Kerbela”, “Necf” şehirlerinin ekserisinin Araplardan mı Acemlerden mi olduğunu tahkik etmişler mi?”*

⁵² Meray, a.g.e., s. 344.

⁵³ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47.

⁵⁴ BCA, 30-10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No.6.

4-Bu şehirlerde Arap milletinin mi Acem milletinin mi hâkim olduğunu tahkik etmişler mi?

İngiliz zabıt ve seyyâhları bu suallere cevap veremezler ve dahi vermek isteler bile Lozan Türk Murahhası Irak Krallığını teşkil eden anasarla beraber izâh ettikten sonra artık irkî esbabı münakâşa edebilir.⁵⁵

Erbil'e göre Lord Curzon, bu saha dâhilinde herhangi bir Türk kasabasıyla ve hatta bir Türk köyü ile mukayese edilebilecek bir Arap kasabasının ismini dahi zikredemez. Bu nedenle bu bölgelerin Araplara ait olduğu görüşü doğruyu yansıtmamaktadır.⁵⁶ Haşim Nahit Erbil'in Lord Curzon'un mektubunu görerek, nüfus özellikleri açısından tüm noktalara cevap verdiğinin diğer delilleri de bulunmaktadır. Curzon'a göre subayların yaptığı araştırmalarda Musul ve Dicle Nehri'nin sağ kıyılarında, Musul'un kuzeyinde, Musul'un güneyinde nehrin sol kıyılarında olan tüm bölgelerde ve Erbil-Kerkük-Kifri yoluna kadar uzanan arazide yaşayan halkın tamamı Araplardan oluşmaktadır.⁵⁷ Haşim Nahit Erbil bu tezin doğru olmadığını, Arapların çoğunlukla konar-göçer olduğunu belirterek Musul'un kuzeyinin Türkler ve Kürtlerden oluştuğu noktasında tarihî ve sosyolojik olarak şu cevapları vermektedir:

“...Hâlbuki arazinin vis'atı ve mahal isimlerinin çokluğu bir tek insan doğurtamaz. Zaten Lord cenaplarının irkî sebepler altındaki müddeyatının ciddi bir tetkike tahammülü yoktur, bakınız nasıl: Lord Curzon'a göre “Musul şehrinde itibaren Dicle'nin her iki sahili kâmilan Araplarla meskündür.” Bu sözü işitenler eğer nüfus miktarını sahillerin vis'atına göre tahayyül ederlerse aldanırlar. Çünkü Musul şehrinde “Samarra” (Bağdat'a muvazi bir hat üzerindedir) kasabasına kadar Dicle sahillerinde hiçbir mamureye tesadüf edilemez. Buralarda adedi yirmiyi aşmayan küçük Arap köyleri ve sekizer onar çadırılık Arap bedevileri vardır.”⁵⁸

“Musul vilâyetinin bugünkü örfî manzarası şöyledir: Musul vilâyetinin şimali Türkler ve Kürtlerle şarkı kezalike Türkler ve Kürtlerle meskündür. Garp kısmı “Yezidi” dinini korurlar ve Türklerle meskûn olmakla beraber bu havalide bazı seyyâr Arap aşayirine (aşiretlerine) tesadüf olunabilir. Cenûp kısmına gelince Musul şehrinde itibaren etnografî manzarayı iki hat üzerinden menâkıb etmek (bahsetmek) icab ediyor. 1- İstanbul-Bağdat tarihi 2. Dicle Nehri. Posta ve kervan yolu olan bu hattın sol yani garp tarafı ve merkezi kamilen Türkler ve Kürtlerle meskündür. Ve bu manzara “Delî Abbas”a kadar devam eder. İkisi Dicle'nin sahilinde dağınık bir surette Arap hayme (çadır) teşkiline ve adeden yirmiyi geçmeyen Arap köylerine tesadüf edilir. Dicle'nin Musul şehrinde itibaren sağ sahili üzerinde kayda şayan hiçbir kasaba yoktur. Bağdat şehrine muğazi olan Samarra'ya (ki Dicle'nin sol sahili üzerindedir) kadar üç dört Arap köyüne tesadüf edilebilir. Bunların en ma'rûfu(bilineni) da “Tikrit”tir. Tikrit'in ma'rûf

⁵⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁵⁶ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁵⁷ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47.

⁵⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7.

olması bir ticâret merkezi olmasındandır. Bir nüfus kesâfetine (yoğunluk) hâiz olmasından değildir. “Tikrit” kadim bir Türk şehrinin ismini taşıdığı için zikredilebilir (Ehl-i Sâlib Muhârebelerinde İslam serhadlerinin serdari olan Selahaddin Eyyubi Tikritlidir. Hiçbir Arap bu meşhûr kumandanın Arap olduğunu iddia etmez)

Tarihi Musul vilâyetinde bulunan Ârabî Aribeler gayrisi mevzu bahs olduğunu düşünerek işte bu noktayı tamamıyla tenvîre çalışacağız:

Âribe varlığı en çok iddia edilen Musul şehridir. Bir kere Musul’un karşı yakasında ve Musul’un bir mahallesi sayılan “Nebi Yunus” Kasabası’nın kamilen Türklere meskûn olduğunu etnografyadan anlayan herkes tasdik ediyor.”⁵⁹

İsmet Paşa 23 Ocak’ta okuduğu metinde Musul Vilayetinde Türk ve Kürtlerin 410.790 nüfusa sahip olduğunu, gayrimüslimlerin 31.000 nüfusu bulunduğunu, yani vilayet nüfusunun beşte dördünün Türkler ve Kürtlerden beşte birinin ise Araplardan oluştuğunu belirtmektedir.⁶⁰ Haşim Nahit Erbil, Musul’un ekseriyetle Türk ve Kürt olduğunu Hristiyan, Arap ve Yahudilerinin ekalliyet (azınlık) olarak kaldığını belirtmektedir.⁶¹ İsmet Paşa’nın ikinci savı etnografik verilere dayanmaktadır. Paşa’ya göre, Araplar Musul Vilayetinde Dicle’nin sağ kıyısında ve Gayara-Sancar (Sincar) çizgisinde bulunmaktadır. Fethiye’den Kerkük’e uzanan dar bir çizgi dışında Dicle’nin tüm sol sahilinde Türk ve Kürtler oturmaktadır.⁶² Erbil’in Musul Vilayetinin etnografik tasviri birebir İsmet Paşa’nın savlarıyla uyuşmaktadır.

3.2. Dil Lehçesi, Türk/Türkmen Farkı ve Türk/Kürt Meselesi

Lord Curzon’un öne sürdüğü etnik savlardan bir diğeri Irak’ta yaşayan Türklerin Osmanlı Türkü olmadığı, kendilerine Türkmen adını verdikleri ve konuştukları Turanî dilin İstanbul’da konuşulan Türkçeden çok Azerbaycan Türkçesine yakın olduğudur.⁶³ Haşim Nahit Erbil, Lord Curzon’un bu savını hem bölgede konuşulan Arapça hem de İngiltere’de konuşulan “standart İngiliz dili” üzerinden örnekler vererek çürütmeye çalışmaktadır. Lord Curzon’a göre Musul’da nüfusun on ikide üçlük bölümünü oluşturan Araplar, Türklerden ayrı bir ırk ve kökene mensupturlar. Ayrıca onların Bağdat ve Basra’da yer alan Arap toplulukları ile kuvvetli bağları bulunmaktadır.⁶⁴ Haşim Nahit Erbil ise Musul Araplarının İslam fetihlerinden sonra Araplaşmış olduklarını, aslen Asurî, Kildanî vb. medeniyetlerin ırkî ve kültürel özelliklerini koruduklarını, dillerinde bu kaybolmuş dillerden birçok kelime olmasını örnek

⁵⁹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 8-9.

⁶⁰ Seha Meray, *a.g.e.*, s. 344.

⁶¹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10-11.

⁶² Seha Meray, *a.g.e.*, s. 345. Musul’un demografik özellikleri bölgede yaşayan aşiretler ve Türkmen, Kürt ve Arapların etnik yerleşim bölgeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Davud Hud, Zekeriya Kurşun, “Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925), *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset) İçinde*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul, 2020, s. 58, 73, 78-79.

⁶³ Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 48.

⁶⁴ Erşat Hürmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

göstererek bölge halkının dil özellikleri bakımından Anadolu bölgesine daha yakın olduğunu savunur. Bu nedenle bölge Araplarını ırken Arap olmayan ve sonradan Araplaşmış topluluklar olarak gösteren Erbil'e göre Musul'un Irak'a verilmesi doğru görülmemektedir:

“Musul şehri ahâlisi ırken Arab mıdır?”

Eğer şehrin fizyolojisi teşekküllü tetkik edilirse görülür ki Arabistan tipine ait havasın hiçbir şehirden yoktur. Bu fizyolojik farkı canlandıran, onların konuştukları lisândır: Lisân ilmine ihtisâsı olanların ve Arap lisanının yenisini, Arapçanın muhtelif lehçelerini tetkik etmiş olanların mâlûmudur ki Musul havalisinin tekellüm ettiği lehçeye ne Bağdat ne Şam ne Mısır ne Mekke ne Yemen Lehçeleri'nin hiçbir benzemez. Bu ihtilâfın sırrı ancak “Asuri” lisânı tetkik edildiği zaman ortaya çıkar: Asuri veya Kildanilerden (Bunların medeniyetleri müşterek olduğu için isim farkı hâiz ehemmiyet değildir) yeryüzünde bugün yaşayan nesillerin tamamına söyleyelim: birden yüze bine kadar adedlere, yere, göğe, aya, güneşe, yıldızlara, aydınlık karanlığa, nebatin ve hayvanatın, beşere, renklere, sıcağa soğuğa, insan uzuvlarına, aile efrâdına, avrat ki karâbet râbitalarına (kadınları esas alma) ileahiri... verdikleri isim sonra konuştukları Arapçanın şivesi Asuri evsâfını daha ziyade muhâfaza ediyor.

Bundan çıkan netice şudur: Musul ahâlisi İslamiyet'i kabul edince ve dini tesisinin tayin ettiği fikirlerle beraber eski insanların yeni bir modası olan Arapçayı kabul etmişler ve ırkî aslı Asuri ve Keldani lisânının hâsiyetlerini (özelliklerini) yine muhâfaza etmişlerdir. İşte Musul şehrinde konuşulan Arabî Lehçe'nin diğer lehçelere benzememesi onların aslen Asuri olmasından ileri geliyor. Görülür ki bunların Arap ırkıyla hiçbir münâsebetleri yoktur. Araplıktan bu suretle tecrit edilmesi zarûri olan Musul şehri ahâlisi Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra, din birliği sayesinde Türk medeniyeti tes'iri altına girmişler. Türkçeyi öğrenmişler ve Türk ahlâk ve adetini ihtisâp etmişlerdir. Ve bu bir “realite” dendir.”

Musul vilâyetinin etnografik manzarası nihâyet şunu gösteriyor.

Türkler ve Kürtler azîm (büyük) bir ekseriyete hâizdirler. Arap hem ekaliyettedir hem de bir kısmı bedevî olmak itibarıyla Türklerin dînindedir (gerisindedir). (Bu cihet aşağıda verilecek izâhat ile tahakkuk edecektir.)

“Şimdi Bağdat ve Basra'nın etnografya manzarasını da muntasaran göstericeğiz: “Karfa” çölünden cenûba doğru gidildiği zaman müsadif edilecek yegâne mâmûre Bağdat şehridir. Bir kere Bağdat'ın “Karakol” Mahallesi ahâlisi zımnen Türk'türler. Ve lisanlarını Türklük kadar muhâfaza etmişlerdir. Bağdat ahâlisi Türkçeden başka Arapça ve Farsça lisânlarını da tekellüm eder. Çünkü Bağdat ahâlisi Must'arabtır. Irak, Türk, Acem ve Arap medeniyetinin bir halîtasıdır. Konuştukları Arapça tetkik edilirse Birçok Arapça ve Acemce kelimelerin Bağdat lehçesine girdiği görülür. Hatta birçok Türkçe kelimeleri Arabî kâideye benzeterek söylerler.”⁶⁵

⁶⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 9.

Lord Curzon'un 14 Aralık tarihli mektubunda Türk ve Türkmen arasında fark olduğu ve bu iki topluluğun birbirinden ayrı olduğu, ayrıca Türkler ile Kürtlerin birbiriyle etnik olarak hiçbir yakınlığı olmadığına yönelik iddiası bulunmaktadır. Curzon mektubunda Türk tezinin Musul'un on ikide birini oluşturan Türkmenleri bahane ederek, ülkenin on ikide yedisini oluşturan ve ırken Türklerle Çinlilerden daha uzak olan ve Ural Altay ailesinden olmayan Kürtler ile birleşmeyi amaçlamasının mantıksız olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Bu iddialara karşı Naşit Erbil, İngiltere'de ulus devlet oluşum sürecine atif yaparak, İngiliz ulusunu oluşturan farklı etnik unsurların isimlerini zikretmektedir. Türk ve Kürtlerin İslam medeniyetinin bir parçası olarak sosyal ve insani ilişkileri bakımından birbirlerine çok yakın olduklarını belirten Erbil, Fransız sosyologların görüşlerine yaklaşarak şu cevapları vermiştir:

“Lord cenapları Türkleri ekalliyette bırakmak için onların Kürtlerden ayrı olduklarını söylüyor. Anadolu'nun şark vilayetlerinde de Türkler ve Kürtler beraber yaşıyorlar. Şimdi bunların bir kısmını Arap hâkimiyeti altına tevdi etmek Kürtlere bir mevcut vermek midir? Lord Curzon'un en çok yanıldığı nokta Türk ile Kürt arasındaki içtimai alaka ve rabitaları anlayışındadır. Şunu bilmesi lazımdır ki Kürdün de Türkün de mutekit olduğu İslamiyet başlı başına bir “medeniyet”tir. Bu medeniyeti kabul etmiş olan kavimlerin hayat ve kâinat hakkındaki telakkileri, düşünceleri, duyguları, tabiat ve ahlakları adeta müşterektir ve Kürtlerin ekseriyetle Türkçeyi konuştukları düşünülürse aralarındaki iştirak hatları vahdete yakın bir manzara arz etmez mi? Lord cenapları Musul Türklerini “Türkmen” ismiyle Anadolu Türklerinden de ayırmak istiyor. İddialarının garabeti “ırk” mefhumundan anladıkları mananın çok yanlış veyahut çok müphem olduğuna delalet ettiği için artık bu kelime hiçbir vecihle işlerine yaramayacaktır. Filhakika “ırk” kelimesine fazla ehemmiyet vermekte büyük bir tehlike olduğuna şimdi kendileri de vakıf olacaklardır:

Tarihî ve modern Britanya Adaları'nın ahâlisi (Britonis)ler ve Celtislere mensup İspanya'dan gelen “İberi”ler ve Britanya Adaları'nda Fransız sahilleri karşısındaki yerleri, yani bu adaların şark sahillerini gidip işgal eden “Gaulis”ler ve Normanlardan Angliolar, Vikingsler Saksonlardan mürekkektir. Şimdi Lord Curzon'a soruyoruz. Türk ırkı için bu kadar muhtelif anasır sayabilir mi? Halbuki biz bile “İngiliz Milleti” diyoruz. O da bize neden “Türk Milleti” demiyor ve Musul Türklerine “Türkmen” demekle onları asıl Türklerden nasıl ayırıyor?

“Millet” mefhumundan ne anladığımızı söylemeye mecbur oluruz: fertleri arasında “din”, “lisân”, “edebiyat”, bedü zevk”, “hukuk”, “ahlâk”, “iktisâd” müesseseleri müşterek olan bir zümreye biz millet diyoruz. Bu itibar ile Musul ve Anadolu Türkleri aynı zümreye mensuptur. Musul Türklerinin lisân şivesine gelince bu şive farkı Fransız, Alman, İngiliz ileahiri eyaletlerinde de mevcuttur. İngiliz lisânının benimsendiği London vilâyeti anasırı derecesinde, Türkçe'nin halk lisânında yabancı anasır bulunduğunu Lord

⁶⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

Curzon gösterebilir mi? Lord Curzon İngiliz mandası altında nüfus tezayidi (artması) iddia ediyor. Bu iddianın içyüzünü göstermiyor: Türk varlığına karşı Trakya'da Rum ve şark vilâyetlerinde Ermeni unsurları şimdiye kadar bizim için nasıl bir tehlike haline getirmekte idiye Musul vilâyetinde de böyle bir tehlike ihdâs edildi."

"Görülüyor ki Türkmen ile Türk aynı cinsten olduğu gibi Kürtlerde Araplardan ziyade Türklere yakındırlar. Bu sûretle meydana gelen ekseriyet karşısında Arap bedevilerin Kıldani Hristiyanların ve Yahudilerin topu bir ekalliyetdir."⁶⁷

İsmet İnönü, Lord Curzon'un Musul Vilayeti Türklerinin Türk değil, Türkmen olduğu ve konuştukları dilin İstanbul'da konuşulan dilden farklı olduğu tezine karşılık Anadolu'nun hiçbir yerinde İstanbul Türkçesine eş bir Türkçe konuşulmadığını belirtmektedir. Ayrıca konuşulan dilin bütün memleketlerde, şehirden şehire, vilayetten vilayete değiştiğini, Anadolu Türklerinin de Türkmen olarak adlandırıldığı için Curzon'un tezinin zayıf olduğunu belirtir.⁶⁸ Erbil, İsmet Paşa'nın görüşüne yakın bir biçimde mektubunda Türk-Türkmen ayrımı olmadığını İngiltere'deki şive ve ağızları örnek vererek aktarır.

İsmet Paşa'ya göre Anadolu'yu tanıyanlar Türkler ile Kürtlerin töre, gelenek ve görenek bakımlarından farkları olmadığını, bu iki halkın ayrı diller konuşsalar da soy, dinî inanç ve görenek bakımından tek bir bütün olduğunu belirtir.⁶⁹ Haşim Nahit mektubunda Lord Curzon'un en çok yanıldığı noktanın Türk ve Kürtler arasında toplumsal alaka ve rabitalarda (gelenek, görenek) farklılıklar bulunduğu tezi olduğunu belirtir. İsmet İnönü'nün ayrı dil konuşmalarına rağmen inanç ve görenek birliğini vurgulaması gibi Erbil'de İslam'ın iki unsuru birleştiren bir medeniyet olduğunu "Bu medeniyeti kabul etmiş olan kavimlerin hayat ve kâinat hakkındaki telakkileri, düşüncüşleri, duyguları, tabiat ve ahlakları adeta müşterektir ve Kürtlerin ekseriyetle Türkçeyi konuştukları düşünülürse aralarındaki iştirak hatları vahdete yakın bir manzara arz etmez mi?" sözleriyle belirtir.⁷⁰

3.3. Osmanlı Türkü/ Orta Asya'dan Gelenler

Lord Curzon'un mektubundaki görüşlerde Türkmenlerin, Sultan Osman'ın Osmanlı Devleti'ni kurmasından çok önce Irak'a gelmiş Türkmenlerin soyundan geldiği savunulmaktadır. Abbasiler Dönemi'nde askerlik amacıyla getirildikleri için Türkiye ile bağları yoktur. Ayrıca yaşadıkları alanların birbirinden uzak ve dağınık oluşu bunu kanıtlar.⁷¹ Haşim Nahit Erbil Türkmenlerin Irak'a gelişinin Osmanlı Dönemi'nden önce olduğu savına katılsa da Irak Türkmenleri ile Osmanlı Türklerinin aynı Selçuklu kökünden geldiğini savunmaktadır.

⁶⁷ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10-11.

⁶⁸ Meray, *a.g.e.*, s. 345-346.

⁶⁹ *A.g.e.*, s. 346.

⁷⁰ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁷¹ Erşat Hümmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47-48.

Erbil, Fransız tarihçilerinden ve tarih kitaplarından alıntı yaparak, Curzon'un savını şöyle çürütmeye çalışır:

“Musul vilâyetinin Türklükle alakası o kadar derindir ki bu, Anadolu'ya olan alakâlardan hiç de aşağısı değildir. Mademki tarihî alakâdan bahs olunuyor o halde buna dair birkaç söz söylemek icâb eder: Türk milletinin menşeyi olan Orta Asya'dan Çin'e, Hindistan'a nihâyet garbe doğru olan akınlarıyla bütün tarih kaydetmiştir. Bu hâdise o kadar ehemmiyete telakkî olunmuştur ki muasır Avrupalı alimler bundan ilmi düsturlar çıkarmaya teşebbüs etmişler ve kervan veyahut akın yollarının husûsî bir içtimâî tipi nasıl meydana getirmiş olduğunu izaha kadar varmışlardır.

Fransız alimlerinden “Edmon Dumolen” in “Comment La Route Créée Le Type Social” eseri işte bu cihettedir. Bu eser cenûb Irak'ı istila etmiş olan Türklerin Asya'dan itibaren tekâmül yollarını takip etmiş olduklarını gösterir. Lord Curzon “Kurna” civarına tesadüf eden “Huzistan”ın bir Türk memleketi olduğundan haberdâr mıdır? Abbasi hilâfeti idâme eden yegâne kuvvetin Türk unsuru olduğunu bütün tarih kitapları kaydetmektedir. Hatta ilmi bir endişe ile yazılmış kitaplar bile Abbasi hilâfeti zamanına temâs edince Türklere bahsetmeye lüzum görmüştür. Vital Cuinet “Vitali Koinend” “La Turquie D'asie” nam eserin 77. sayfasında şu satırlar vardır. (“Türkmen” menşeleri Türkistan olan bu kabileler Selçuk Türklere binnetice Osmanlı Türklerindedir. Daha evvel Elcezire, Asya-yı Suğra'ya hicret etmişlerdir.)

“Ebubekir Ahmet bin Sâbit el Katib'ul Bağdadî”nin telif etmiş olduğu “Bağdat Tarihi'nin Topoğrafik Mukaddimesi” ki (Miladın 1001- 1002 tarihlerinde yazılmıştır.) tercüme eden (George Salmon) müellifin hayat hikâyesinden bahsederken söze şu suretle başlıyor:

“Türk unsurunun orduda ve Arap İmparatorluğu'nun idâresinde günden güne azamet kesb eden ehemmiyeti Abbasi Hilâfeti'nin inhitâtını(yıkılması) tâcil ediyordu. Halife “El Mütevekkil, El Mustekfi, El Kadir” bu Turanî istilâsına karşı beyhude yere mukâvemet etmek istiyordu. Bağdatlıların şamatası ve Irak ahâlisinin istiklâl sevdası kendilerini kudretli ve ehliyetli ecnebilerin yardımına sevk ediyordu. Vezir reisil rüesa İbni. Saraya'nun fetanetine rağmen bu mübareze halife nüfuzunun Türk Selacike'nin eline geçmesiyle nihâyet buldu.” İşte şu birkaç tarihî misal bu babda bir fikir verebilir.”⁷²

İsmet İnönü'nün Musul'un Anadolu'nun bir parçası olduğu noktasındaki tarihî tezleriyle Haşim Nahit Erbil'in mektubundaki tezler de benzerlikler taşımaktadır. İnönü konuşmasında Osmanlı'dan önce, Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Musul ile Bağdat'ın kuzeyinin aralıksız Türk yurdu olduğunu savunur. Bu bölgeler Abbasi Halifeleri zamanında Türk valiler, Türk askerler ile Türk halkı tarafından yönetilmiştir. Daha sonra atabey hanedanları Musul, Sincar, Harput, Mardin bölgelerini yönetmişler ve bu bölgelerde birçok

⁷² BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 12.

anıt bırakmışlardır. Paşa'ya göre eski tarih kitaplarında bu bölge Tataristan olarak adlandırılmış, bugün Vadi-i Tatar adlı bir bölgenin bulunması bunu kanıtlamaktadır.⁷³ Erbil, İsmet İnönü'nün tezlerindeki argümanları daha önce mektubunda işlemektedir.

3.4.Dini Azınlıklar: Yezidi/Yahudi/Hristiyanlar

Lord Curzon mektubunda Sincar bölgesinde Yezidiler, Musul'un çeşitli bölgelerinde Yahudi ve Hristiyanların bulunması nedeniyle Türkler ile Musul'un birleşmesinin mümkün olmayacağı düşüncesini savunmaktadır. Lord Curzon'a göre 1919 yılında İngilizlerin hesaplamalarına göre Musul'un nüfusu 703.000'dir. Ancak bu sayı 1921 yılında 785.000'e ulaşmıştır. Bu artış Curzon'a göre Türk ve Arap ordu mensuplarının geri dönüşü, Asuri sığınmacıların bölgeye yerleşmesi ve açlık nedeniyle savaşta göç edenlerin topraklarına dönmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁴ Haşim Nahit Erbil, Curzon'un iddiaları arasında yer alan Asurilerin bölgeye yerleştirilmesi ve iç göç yaşanmasının İngilizlerin tezlerinin aksine Türk tezlerini destekleyecek bir iddia olduğundan hareket etmektedir. Curzon'u tasdik eden Erbil, ancak Nasturi ve Keldanilerin bölgeye yerleştirilmesinin tehcir nedeniyle olduğu, dolayısıyla Musul'un yerli nüfusu olmadıklarını belirtmektedir. Ayrıca İngilizlerin I. Dünya Savaşı'ndaki politikalarının tıpkı Anadolu ve Balkanlarda olduğu gibi bölgedeki demografik yapıyı Türkler aleyhine değiştirmeyi amaçladığını şöyle belirtir:

"...Lord Curzon İngiliz mandası altında nüfus tezayidi (artması) iddia ediyor. Bu iddianın içyüzünü göstermiyor: Türk varlığına karşı Trakya'da Rum ve şark vilâyetlerinde Ermeni unsurları şimdiye kadar bizim için nasıl bir tehlike haline getirmekte idiyse Musul vilâyetinde de böyle bir tehlike ihdâs edildi. Bu umûmî harp süresinde Nasturiler ve Keldanilerin Türklerin aleyhine harekete sevk edilmesidir. Musul vilâyetinde mütârekeden sonra nüfusun artması ve işte bu İran hududu dahilinde ve başka mahallerde dağınık bir sûrette bulunan Nasturi ve Kildanilerin Musul vilâyetine sevk ve iskân edilmesinden ileri geliyor. Ve bundan başka Anadolu'dan tehcir edilmiş olan Ermenilerle ecnebi memleketlerde yaşayan Ermenileri bir maksad-ı mahsusla Musul vilâyetinde birleştirmişlerdir. İşte bu yabancı unsurlar ki Musul vilâyetinin nüfusunu tezâyüd etmiş (çoğalmış) gibi gösteriyor. Böyle sun'i bir sûrette vücuda getirilen kesâfet nüfus Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlarında yer bulamazlar. Kayıtlara istinaden yeni bir tahrîr icra edilirse işin tabiatı meydana çıkar. "Telkeyf (Tilkef)" (El furs) gibi kadim Kildani köylerinin varlığına Türklerin hiçbir itirâzı yoktur."⁷⁵

Yukarıda belirtilen Keldanî köylerinin isimlerinin telaffuz edilmesi yine Lord Curzon'un notasında bahsi geçmesinden kaynaklanmaktadır. Curzon'a göre Yezidiler Sincar Dağı çevresinde yaşarken, Hristiyanlar ise Dicle'nin do-

⁷³ Meray, a.g.e., s. 351

⁷⁴ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 47.

⁷⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

ğusunda Erbil'e bağlı Koş ve Tilkef isimli gelişmiş köylerde ve Musul şehir merkezinde yaşamaktadır. Ona göre Hristiyanlar ve Yezidilerin din, dil olarak Türkler ile hiçbir bağı yoktur.⁷⁶ Erbil bu durumu kabul ederken, Keldanilerin nüfusunun azınlık statüsünde olduğunu belirtir.

Curzon'un öne sürdüğü bir diğer iddia Türkmenlerin Musul'da nüfus bakımından Hristiyanların dahi gerisinde olduğudur.⁷⁷ “Görülüyor ki Türkmen ile Türk aynı cinsten olduğu gibi Kürtlerde Araplardan ziyade Türklere yakındırlar. Bu sûretle meydana gelen ekseriyet karşısında Arap bedevilerin Kildani Hristiyanların ve Yahudilerin topu bir ekalliyetdir.” diyen Erbil'e göre tüm I. Dünya Savaşı boyunca tehcir ve iskân edilen Hristiyan ve Yahudiler Musul bölgesinde azınlık durumundadırlar.⁷⁸

İsmet Paşa'nın öne sürdüğü tezlerden bir diğeri Hristiyan azınlıkların (Nasturiler, Keldaniler ve Asuriler) Diyarbakır'da yaşayanlar hariç, Çarlık Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali süresince Müslüman ahaliye büyük eziyetler çektiği ve Rusların geri çekilişiyle beraber onların da Anadolu'dan ayrıldığıdır.⁷⁹ Erbil mektubunda Lord Curzon'un belirttiği, Musul'da Hristiyan nüfusun artmasının I. Dünya Savaşı süresince İran sınırında ve Irak'ın farklı bölgelerindeki Keldani ve Nasturi nüfusun Musul'da Türklere karşı tıpkı Ermeniler yoluyla Anadolu'da yapıldığı gibi bir iç tehlike yaratmak için bilerek sevk ve iskan edildiğini belirtmektedir. Ancak tüm değişimlere rağmen bu unsurlar Musul Vilayetinde yine de azınlıkta kalmaktadır.⁸⁰

3.5. Nüfus Meselesi

Lord Curzon'un İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta savunduğu tezlerden bir diğeri Musul bölgesinde Türkmenlerin azınlıkta olduğudur. Curzon'a göre yalnızca Musul'un merkezinde yaşayan Araplar Musul'da yaşayan tüm Türkmenlerden daha fazladır. Türkmenler, Musul nüfusunun 10'da birini oluşturmaktadır. Ayrıca Kürtler nüfusun ekseriyetini oluşturarak Arapların iki katı nüfusu sahiptir. Verdiği rakamlar şöyledir: Türkmenler 65.895, Kürtler 454.720, Araplar 185.763, Hristiyanlar 62.225, Yahudiler 16.865. Dini olarak; Sünniler 579.713, Şiiler 22.180, Yahudiler 14.835, Hristiyanlar 55.470, Diğerleri 31.180'dir.⁸¹

Haşim Nahit Erbil bu konuda kısa bir cevap vermektedir:

“Nüfus mikdarı, mâlûm olan mahallerin Türki veyahut Arabî addedilmelelerine tabidir. Ve şimdiye kadar verdiğimiz izâhat Musul vilâyetinde ekser mahal ahâlisinin Türk ve Kürt olduğunu ve Arab, Hristiyan ve Yahudilerin ekalliyette olduğunu göstermektedir. Binanaleyhi artık rakam zikretmeye ihtiyâç kalmıyor.”⁸²

⁷⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

⁷⁷ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49.

⁷⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁷⁹ Meray, *a.g.e.*, s. 346.

⁸⁰ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁸¹ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 49-50.

⁸² BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 14.

3.6. Arapların Musul'daki Nüfusu Meselesi

Curzon'a göre tüm Musul'da Arapların nüfusu Türkmenlerin üç katına tekabül etmektedir. Erbil, Curzon'un bu görüşünün hayali ve bir diplomasi silahı olduğunu savunur. Fransa ve Almanya arasında I. Dünya Savaşı öncesinden itibaren ortaya çıkan Als-Loren sorunu ve Lil bölgesi anlaşmazlığını örnek vererek Curzon'un tezini çürütmeye çalışır. Mektubunun irki esbab başlıklı bölümünün ilk paragraflarında şöyle belirtmektedir:

"Bu bahse bir makale ile girişmek icab ediyor. Lord Curzon'un sathî bir mantıklılığı taatlüm mâlûmata tercih etmek istediğine şüphe yoktur. Lâkin ne iş bunu bir mantıkla suâl edebilecek kadar sadedir, ne de karşısında bulunan Türkler yeni bir silâhın müessir olmasına meydan verirler. Lord Curzon Musul Türklerini ekalliyet (azınlık) göstermek için hayâlî bir surette irki bir Arap ekseriyeti icâd ederek onu arzu ettiği derecede mevzû ediyor. Lord Curzon'un bu babda istîmal ettiği mantikî usûl şu veçhiledir:

Mesela Fransa'nın Als-Loren Eyaletini ve Lil şehriyle civarını itibari bir hat çizmek avniyle evvela ilhak hududu dahiline sokuyor ve sonra bunun karşısına geçip işte diyor Almanya'nın yetmiş milyon nüfusuna nazaran Als-Loren ve Lille civari ahâlisi ekalliyedir.

Lord cenaplarının Arap ve Türk nüfusunu mukâyase etmesi hemen hemen muvâzanededir. (ölçüdür-aynıdır)"⁸³

3.7. Politik Temel/Siyasi Esbab

Lord Curzon'un İsmet Paşa'nın Türk tezlerine cevap niteliğinde gönderdiği mektupta uzunca ele aldığı konuların başında politik olarak Musul'un Türkiye'den ayrı tutulması düşüncesinin I. Dünya Savaşı ile Irak'ta 1919 yılında yapılan referandumu temel alması gelmektedir.⁸⁴ Haşim Nahit Erbil'in karşı iddialarının yer aldığı mektup bölümü "Siyasi Esbab" başlığını taşımaktadır.⁸⁵

Curzon'a göre Türk heyetinin genel tezi Musul vilayeti halkının siyasi ve tarihî bağlara sahip olduğu Türkiye'nin parçası olmak isteği üzerine kuruludur. Halbuki bu durum nüfusu azınlık olan Türkmenler açısından doğru olsa bile Kürt, Arap ve Hristiyan nüfus yeni Irak Devleti ve Kral Faysal'ı desteklemektedirler. 1919 referandumunda Bağdat, Basra ve Musul Irak Devleti'nin birleşmesi için oy kullanmışlardır. Referandumda yalnızca Araplar değil Revanduz, Raniye ve Süleymaniye'deki Kürtler ve Kerkük'teki Türkmenler hariç tüm etnik unsurlar Faysal lehine oy kullanmış ve ona sadık kalmışlardır.⁸⁶

⁸³ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 10.

⁸⁴ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 51.

⁸⁵ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁸⁶ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 50-51. Fahir Armaoğlu, "Lozan Konferansı ve Musul Sorunu", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998, s. 115. 1 Aralık 1918'de Paris Barış Konferansı'ndan önce Fransa Başbakanı Georges Clemenceau ve İngiltere Başbakanı David Lloyd George arasında Londra'da bir görüşme gerçekleştirildi. Londra'daki Fransız Büyükelçiliği'nde yapılan toplantıda iki lider Sykes-Picot Anlaşması'nda değişiklik yapılmasını görüştü. Görüşmede Başbakan Clemenceau, Lloyd George'un Sykes-Picot'da Fransa'ya bırakılan Musul bölgesinin İngiltere'ye verilmesinin karşılığında Suri-

Haşim Nahit Erbil, Lord Curzon'un bu konuda yalan söylediğini, Faysal'ı Irak'a getirenin Iraklılar olmadığını "Irak'ın Arap hükümdarlığı namına Lord Curzon'un bütün söyledikleri yalandır. Irak hükümetini Araplar mı teşkil ediyor. Faysal'ı Iraklılar mı davet ediyor. Irak ahâlisi serbest hareket ederken mi bu hükümeti teşkil etti? Bu suallere cevap veremezler."⁸⁷ sözleriyle ifade eder.

Haşim Nahit Erbil, 6 Ocak tarihli mektubunda ayrıca Lord Curzon'un ikinci cevabi notasında Dersim Vakasını Kürtlerin Türk hakimiyetini istemediği konusunda ikinci bir delil olarak zikrettiğinden bahsetmektedir.⁸⁸ Bu cümle Haşim Nahit Erbil'in yalnız İngiliz tezlerini içeren Lord Curzon tarafından gönderilen 14 Aralık tarihli notayı değil, 28 Aralık tarihli ikinci notayı da eline geçirdiğini kanıtlamaktadır. Lord Curzon'un Türk tezlerine cevaben İsmet İnönü'ye verdiği ilk nota 14 Aralık tarihli. İkinci nota ise 24 Aralık tarihinde İsmet Paşa tarafından Lord Curzon'a verilmiştir. İsmet Paşa'nın cevabi notası elimizde olmamasına rağmen Lozan Telgraflarında 24 Aralık tarihinde İsmet Paşa tarafından Ankara'ya, Lord Curzon'un 14 Aralık tarihli mektubuna karşılık bir mektup gönderildiğini belirten bir telgraf çekildiği gözükmektedir.⁸⁹ Lord Curzon, İngiltere'yle yazışmalarında 12 sayfa olarak hazırlandığını belirttiği Türk tarafının mektubunun Noel tatilinden önce konferansı bitirmek isterken eline geçtiğini ve tüm Noel'i Türk tezlerine cevap vermek ile geçireceği için tatilinin mahvolduğunu aktarır. Türk tarafının verdiği cevapların bir kısmı gazetecilerin eline geçmiş, Avrupa ve Türkiye'deki gazetelerde yayımlanmıştır. Ancak İngiliz tarafının cevabi notaları kamuoyunda yer almamıştır. Dolayısıyla Haşim Nahit Erbil'in Lord Curzon'a verdiği cevapların elindeki İngiliz notalarından yola çıkarak oluşturulduğu noktasında şüphe yoktur.

Erbil, Curzon'un birinci ve ikinci notasında Kürtlerin Türkler ile birlikte olmak istemediğine yönelik iddialarına karşın birtakım görüşler öne sürmüştür. Curzon'a göre Kürtlerin Türkleri bölgede istemediğine dair bazı deliller bulunmaktadır. Bu delillerden ilki Türklerin savaş boyunca yaptığı girişimlere karşı bölgedeki Kürtlerin direndiği hatta İstanbul'dan gönderilen memurlara mukavemet ettiği. İkinci delil ise Kürtlerin savaş boyunca Türklerle aynı hedefe sahip olmadığı, savaş boyunca bazı istisnalar haricinde İngilizlere karşı Türkler ile savaşmak yerine köylerine çekildikleri noktasındadır.⁹⁰ Bu tezlere karşı Erbil, İngiltere'nin Arap ve Kürt aşiretlerini Türkiye'ye karşı kıskırtmak için yaptıklarından hareketle şu görüşleri öne sürmektedir:

---

ye'nin tümündeki Fransız hakimiyetini İngiltere'ye kabul ettirmiştir. Ali A. Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s. 223. 1920 yılının Nisan ayında toplanan San Remo Konferansında İngiltere ve Fransa Orta Doğu petrollerini ve etki bölgelerini aralarında paylaşmışlardır. Buna göre Musul Fransa etki bölgesi olmayacak yeni kurulacak Irak Krallığına ait olacaktı. Fransa ise Musul petrollerinden %25 hisse alacaktı.

⁸⁷ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁸⁸ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 12.

⁸⁹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 273-274.

⁹⁰ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 51-52.

“Lord Curzon Kürtlerin Türklerin hem maksad olmadığını 1- Süleymaniye’ye giden Türk memurlarının Kürt tasallutuna uğraması 2- Muhârebe sırasında Türklerin Kürtlerden muâvenet görmediklerini delilleriyle ispat etmek istiyor.

Ve ikinci cevabı notasında Dersim Vekâiyini ikinci bir delil nakzı zikrediyor. 1-Basra Körfezi’nde İngilizlerin silâh kaçakçılığını bıraktıkları günden beri o havalide eşkiyânın korumasız olduğuna itiraz edilemez. Osmanlı Meşrûtiyeti’nin bidâyetine kadar altıncı ordu yani Bağdat ve havalisindeki Osmanlı askerî murabata (irtibat) tüfengi ile mücehhez idi. Böyle olduğu halde eşkiyânın elinde “mavzer” tüfenkleri vardı. Bu silâhları Almanlar mı, Fransızlar mı, Ruslar mı imal edip Musul vilâyetine gönderiyordu? Bu devletlerin hiçbiri Basra Körfezi ve Irak ile İngilizler derecesinde alâkadar olmadılar. Komşu İran hükümetinin mavzer tüfenkleri imal edip oraya gönderdiğine Lord Curzon cenapları asla inanmazlar. Öyle ise eşkiyânın eline bu silâhı kim veriyordu? Hakikât-i hâl şudur: Osmanlı Devleti’nin Musul ve havalisinin nüfusunu kesr etmek ve daima bir iğtişâşı tevhiid etmek için İngilizler bir taraftan aşairin esasını Osmanlı Devleti aleyhine tahrik ediyor ve bir taraftan da silâh kaçakçılığı yapıyordu. Bu sûretle silah elde eden câhil Kürt aşiretleri yalnız Osmanlı memurlarına değil, silâhsız Kürt köylerine ve mevruk yolculara taarruz ederlerdi.

2- Muhârebe sırasında Musul vilâyetinin Osmanlı Devleti’ne ne sûrette yardım etmiş olduğu altıncı ordunun ve devletin resmî kayıtları ile sabittir.

3- Dersim Vekâiyi (olayı) olmuş bir hâdisedir. Ancak bunun mâhiyetinde hiçbir istiklâl endişesi yoktur. Acaba İrlanda’da asırlardan beri devam eden ve istiklâl fikrini istihdâf ettiği bütün dünyaca malum olan isyânlar ve muhârebeler İrlandalıların İngilizlerle hem maksad olmadıklarını göstermez mi? Anadolu’nun şark vilâyetlerinde Türklerle beraber yaşamakta olan Kürtlerin bir kısmının Musul vilâyetinde ayrı bir maksad tâkip edip etmediği onlara hürriyetlerinin iadesiyle anlaşılır. Şu hâlde böyle bir tecrübe en kat’i bir delil olur.”⁹¹

3.8. Tarihi Temel/Tarihi Esbab

Lord Curzon’un görüşüne göre eğer Musul tarihi bağlarla Osmanlı İmparatorluğuna bağlı ise aynı argüman Bağdat ve başka yerler için de geçerlidir. Bu iki vilayet Türk imparatorluğunun parçası olsa da Arap şehirleridir. Osmanlı yönetiminde Musul’un Bağdat’tan ayrılması ırkla alakalı bir tercih değil yalnızca idarî işler içindi. Mithat Paşa Bağdat valisi iken Musul, Bağdat’a bağlıydı. Bu yüzden Türklerin öne sürdüğü tarihi tez mantıklı değildir ve kabul edilemez. Bu mantıkla Türkiye kaybettiği bütün topraklarda hak iddia edebilir. Ancak savaş kaybeden bir ülke böyle talepler öne süremez.⁹²

⁹¹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11-12.

⁹² Erşat Hüzmüzlü, *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, s. 52. Musul bölgesinin Osmanlı hakimiyetine girmesi Yavuz Sultan Selim’in Doğu Seferi ile başlamıştır. Osmanlıların Irak’ı fethi ile bölge çeşitli vilayet ve livalara ayrılmıştır. Bu taksimlerde Bağdat ve Basra vilayetleri sabit olarak kalsa da Musul-Kerkük-Erbil-Süleymaniye bölgesinin zaman içerisinde Bağdat’a bağlı; aynı bir vilayet olarak, Şehr-i Zor Vilayeti adıyla ya da Diyarbekir vilayetine bağlı sancaklardan oluşan bir bölge olarak değiştiği görülmektedir. 1912 tarihli

Haşim Nahit Erbil Curzon'un tezlerini tekrar ederek şu cevabı verir:

“Lord Curzon diyor ki Türklerin Musul vilâyetiyle olan tarihi alâkası şimdikiye kadar gayib ettikleri bütün yerler içinde variddir. Ve eğer bu delil gibi kabul edilirse memleketin muhârebelerde katbettikleri şehir ve eyaletlerden hakkında müddeyatını (iddiaları) teyit edebilir. Filhakika Türkiye bu pâyede yalnız tarihi alâkaya istinad etseydi aynı delile istinaden Mısır'da, Cezayirin'de, Trablusgarbide benimserdi. Halbuki böyle bir şey yapmıyor. Çünkü Türkler biliyorlar ki bir yeri feth ve işgal etmek o yeri ilelebet yönetmeye kâfi değildir. Lâkin bir vilâyetin coğrafi, etnografî, medenî ileahiri alâkaları mevcut olursa tarihi alâka dahi bu sebepler arasında bir mevki kazanır: Fransa Alsos-Loreni istediği zaman, bu yerin Fransız vataniyle bir vahdet teşkil ettiği zamanları ve Fransa'dan ayrıldığı günü ve saati yad eyler, hatırlar ve tekrar ederdi.”⁹³

3.9. Ekonomik Temel/İktisadî Esbab

Musul'un Türkiye'ye verilmemesinin Curzon'a göre birçok ekonomik sebebi vardır. Ayrıca Türk tarafının öne sürdüğü en zayıf argümandır. Ona göre, Musul ekonomik olarak Misak-i Milli dışındadır. Ticari ilişkisi genellikle Halep ve Bağdat ile gerçekleşmiştir. Süleymaniye tüm ihracatını Musul'a yapmaktadır. Kerkük ise Bağdat, Musul ve Süleymaniye ile sağlam ekonomik bağlarla sahiptir. Musul merkezi de Türkiye ile değil nehrin güneyindeki Bağdat'la ticari bağlarla sahiptir. Bunun dışında çölü geçip Suriye ile daha fazla ticaret yapılmaktadır. Bu nedenle Irak'ın ticari güvenliği üç bölgenin beraber olmasına bağlıdır. Curzon'a göre Musul'un ithalatı çay, kahve ve şeker ağırlıklıdır. Bu ürünler Musul'da yetişmesi çok zor olan ürünlerdir. Musul'un ithalatı ise hububat, yün, deri, tütün, kereste ve çerezden oluşmaktadır. Tütün, Bağdat ve Basra'ya ithal edilmektedir. Hububat ve kerestenin kullanımından sonra fazla kalanlar Bağdat'a gönderilmektedir. Curzon, *“Türkiye zaten hububat, yün ve deri ihracat ederken Musul'un ürünlerini mi alacaktır”* sorusunu sorar. Ayrıca Türkiye'nin tütün ihraç eden bir ülke olarak Musul'un tütününe ihtiyacı olmadığını savunur.⁹⁴

Musul salnamesine göre eyaletin sınırları içerisinde Musul merkezinin bir sancak olarak yer aldığı, bunun haricinde Kerkük ve Süleymaniye'nin de ayrı bir sancak olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'nda yenilmesi ile İngilizlerin Irak'ı işgal ettiği dönem, Manda Dönemi (1920-1932) daha sonra kurulan Irak Haşimî Krallığı yönetiminde bölgedeki idari taksimat değişmemiştir. 1958 yılında ilan edilen Irak Cumhuriyeti'nde Musul adıyla bütün bir vilayet halindeki bölge, 1976 yılında muhafazalara bölünmüştür. 1976 idari bölünmesiyle Eski Musul Vilayetinden Selahaddin, Diyala, Ninova (Musul), Duhok, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye muhafazaları ortaya çıkmıştır. Araştırma boyunca ve Lozan Barış Konferansı sürecinde Musul olarak bahsedilecek olan bölge bugünkü Musul şehri olarak bilinen bölgeyi değil Süleymaniye, Kerkük, Musul (Merkez), Sincar, Erbil ve Duhok dahil tüm Irak'ın üçte birini kapsayan bölgeyi tanımlamaktadır. Nilüfer Bayat, *XVI. Yüzyılda Musul Vilayeti*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 17-31; *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrii Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003, s. 6-7; Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Orsam Kitapları, Ankara, 2012, s. 16; *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s. 3-4.

⁹³ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 11.

⁹⁴ Erşat Hümmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 52-53.

Curzon'un ekonomik sebepler konusunda üzerinde durduğu bir diğer nokta Bağdat'ın buğday ihtiyacıdır. Musul, Bağdat'ın buğday ihtiyacını karşılamaktadır. İngiliz kuvvetleri Irak'ı ele geçince şehrin buğdaysız kalması sebebiyle Hindistan'dan buğday ithal etmek zorunda kalmıştır. Curzon'a göre Erbil ve Altunköprü şehrinin halkı Türkmen olsa da köyler Kürtlerden oluşmaktadır ve tarımı bu kesim yapmaktadır. Dolayısıyla Bağdat ile ticaret yerel halk için hayatidir. Ancak aynı şeyi Irak sınırının kuzeyindeki köyler için söylemek zordur. Sonuç olarak Curzon'a göre Irak Türkiyesiz yaşayabilir ancak Bağdat ve Musul'un Irak sınırlarında olması halkın yaşaması için zaruridir.⁹⁵ Haşim Nahit Erbil, Curzon'a cevabında Musul buğdayına Irak halkının değil, İngiliz tacirlerinin ihracat yapıp para kazanmak için ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Erbil'e göre İngilizlerin Musul'u Irak'a ilhak düşüncesi bölge halkının yararını gözetmek için değil, kendi çıkarlarını korumak içindir. Ayrıca ekonomik nedenler ilhak için tek başına gerekçe sunamaz. Örneğin, İngilizler Irak'ın ihtiyacını karşılamak için Dicle Nehri yoluyla İskenderun Körfezi'nden Halep istikametinde şimendifer aracılığıyla mal tedarik edebilecekken, bu yolla gelecek malların Fransız malları olması nedeniyle yalnızca Basra Körfezi'ni kullanarak İngiliz mallarının Irak tarafından ithal edilmesi politikasını İngilizlerin ticarî çıkarları için uygulamıştır:

“Lord Curzon Musul vilâyetinin ithâlât ve ihracâtını sıhhatle ted’at ediyor. Ancak sahîh olmayan bir nokta Bağdad’ın Musul hububatına ve Musul kerestesine ihtiyacıdır: Bir kere Bağdat, Hille, Simava, Kerbela, Hindiyeye ve Basra vilâyetinin bütün kasabalarında buğday ve arpa gibi hububat yetişir. Hatta bu hububatın milyonlarca ve milyarlarca kilosunu her sene İngiliz tacirleri alıp başka mahallere sevk ederler. Bundan başka Basra vilâyetinde vâsi (çok geniş) mikyasa nispetinde pirinç mahsülü Bağdat ve Basra vilâyeti ahâlisinin birkaç mislini iâşe edecek derecededir. Bu pirinç mahsülünü İngiliz tacirleri alıp başka mahallere sevk ediyorlar. Bu itibar ile Musul’un Irak Krallığını ilhakı bir ihtiyaçtan neşet etmiyor. Ve bu had İngiliz ticaretini idame maksadını isti’daf ediyor. Keresteye gelince bunun mühim bir kısmı Diyarbekir’den gelir. O halde kereste ihtiyacı için Diyarbekir’i de Irak Krallığına ilhâk edelim o zaman. Olmaz mı? Musul vilâyetinin hububat ve kereste ihtiyacı namına Irak Krallığına ilhâkı derebeylerin çiftliklerinde çalışan esirler gibi Musul ahâlisinin Irak ahâlisi veya İngiliz tacirleri için çalışması demektir. Bu derebeylik usulüne icbârdan (mecbur etmek) başka bir şey değildir. Avrupa’nın ticarî imtiasının Basra ve İskenderun Körfezi’nden Dicle Nehri tarikiyle Bağdad’a ve İskenderun-Halep tarikiyle Musul’a dahil edilmekte olduklarında şüphe yoktur. Şumender’in Halep tarikiyle Musul için tağsis edildiği de sabittir. Musul’un Irak Krallığına ilhâkı İngiliz imtiasının inhisâr halinde Musul’a ithali mahiyetindedir. Halbuki Musul serbest kalırsa imtiasını İskenderun alır. Basra Körfezi’nden gelecek imtia yalnız İngiliz imtiası ve İskenderun’dan gelecek Fransız imtiası olacağına göre Musul’un İngiliz imtiasını tercih için istiklâlini feda etmesini kimse ondan talep edemez.”⁹⁶

⁹⁵ A.g.e., s. 53-54.

⁹⁶ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 13-14.

İktisadi olarak Curzon'un, Musul'un Irak'a ait olduğunu kanıtlamak için Musul ticaretinin Basra'dan başladığını savunduğu görülmektedir. Bağdat'ın Musul'un buğdayına ve kerestesine ihtiyaç duyduğu iddialarına karşın İnönü, Musul'un demiryolları ile Akdeniz limanlarına bağlanmasıyla denize çıkış noktasının yalnızca Basra Körfezi olmadığını, Anadolu üzerinden mallarını dışarı gönderip, Avrupa'dan mamul malları aldığı için Musul'un Basra ve Bağdat'a bağlılığının azaldığını belirtir. İnönü ayrıca Bağdat'taki yapı kerestesinin Musul'dan değil, Diyarbakır'dan geldiğini belirterek, buğdayın da aynı yol üzerinden çoğunlukla Diyarbakır'dan Irak'a girdiğini, Musul'un bu ticaretle yalnızca geçiş noktası olduğunu belirtir.⁹⁷ İsmet İnönü'ye göre ülkelerin sınırları iktisadi ihtiyaçlarını karşılayan bölgelerin ülkelere katılması ilkesine göre belirlenirse bugünkü ülkelerin birçoğunun sınırlarının ekonomik bağımlılıklara göre yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Ancak böyle bir uygulama mümkün olmadığından Musul'a da uygulanamaz. Görüldüğü üzere Erbil'in, "İktisadi Esbab" adını verdiği mektup bölümünde savunduğu tezler, İsmet Paşa'nın tezlerine ışık tutmuştur.

3.10. Stratejik Temel/ Coğrafi Esbab

Lord Curzon'un, İsmet Paşa'ya gönderdiği notunda Irak coğrafyası ve Musul'un Türkiye'ye verilmesinin doğuracağı olumsuz sonuçlar ile ilgili bir bölüm kaleme aldığı görülmektedir. Curzon, Türk tarafının Hamrin Dağları'nın geçtiği Diyala ilçesinin güneydoğu bölgesinin sınır olarak kabul edilmesini istediğini belirtir. Ancak kendisine göre bu sınır kabul edilirse Irak tamamen savunmasız kalır. Türkiye bu toprakları ele geçirirse, Irak-İran sınırını kapatabilir ve Bağdat'a gıda akışını kesebilir. Ayrıca Bağdat hükümeti 70 mil uzaklıkta bir devlet olması nedeniyle devamlı tehdit altında kalacaktır. Bu yüzden Musul Türkiye'ye teslim edilemez görüşünü savunur.⁹⁸ Haşim Nahit Erbil'e göre ise Hamrin Dağları Arabistan ile Anadolu'yu iklim, doğa, yaşayış biçimi ve coğrafi yönlerden ayıran doğal bir sınırdır. Hamrin Dağları'nın güneyinde yer alan Deli Abbas kasabası Türklerin son yerleşim yeridir.⁹⁹ Bu bölgenin sınır olarak belirlenmesi bu nedenle doğal görülmelidir:

"Yirminci asrın irfânıyla tenevvür etmeyen zihinler için Arabistan muayyen bir memlektir. Arabistan denilince parlak ve yakıcı bir güneş. Kızgın ve ıssız kum çölleri. O iklimde yetişen nebâtlar, o iklimde yaşayanlara haiz ve nihâyet o iklimin meydana getirdiği insan "type" tipi hatıra gelir. Bağdad ve Basra vilâyetleri işte bu hayat-ı muayyen olan Arabistan'ın bir parçasıdır. Ki şimalin son hududu "Cebel-i Hamrin"ın garbî cenubilerine müntehâ olan Karfe çölüdür (Bu çöl Osmanlı haritalarında gurfe kelimesiyle işaret olunmuştur.)

Barçirle Irak'ı dolaşmış oldukları iddia edilen İngiliz zevabit ve seyyâhları acaba bu Karfe yolunda seyahât etmişler ve orada "serâb" mı kurmuşlar-

⁹⁷ Meray, a.g.e, s. 351-352.

⁹⁸ Erşat Hürmüzlü, *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, s. 54.

⁹⁹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7.

dır? Bu sūali sormakla beraber şunu ilave eyleyelim: Bu çöl bir Türk kasa-bası olan “Deli Abbas”ın şimâlinde Cebel-i Hamrin’de bulunan “Sakal Tutan” Boğazını uzaktan tahdîd eder. İşte bu çöl Arabistan ve Anadolu’nun muhtelif iklimlerini tahdîd eden kat’î bir hududdur. Ve Türkler “Darvin” ile “Spencer” ın tabiat ve iklimler safındaki mülâhazalarına İngiliz zabıtları kadar vakidirler (farkındadırlar).¹⁰⁰

Musul vilâyetinin iklimi itibariyle Irak Arabistan’ından bambaşka olduğunu kat’î suretle göstermek ihtizâzına tevâfuk eder.

İklim farkını birinci derecede gösteren fusûl-i erbaadır. Basra ve Bağdad havalisi senenin tamam sekiz ayında sıcaktır. Yazın harâret derecesi ekseriye “fevke’l kırkı” geçer. Bahar ayının sonbahar yazdan pek az farklı olmakla beraber kış mevsiminde sonbahar mevsimine muâdili bir sıcaklık olur. Basra ve Bağdad vilâyetlerinin arazisinin deniz seviyesinden irtifâ’i yukarıdır. Ve arazi ve oba düzdür. Ve burayla Fırat’ın arası (Musul şehrinin garbinde ve cenûb-i Musul şehrinde sonradır) ve yine Fırat’ın sağ sahili kezalike (aynı) ve sol sahilinin Karfa çölüne yakın kısımları kum çöllerinden ibarettir. Musul vilâyetinde ise bilakis arazi deniz seviyesinden çok mürtefi’ ve arazi genellikle dağlıktır: Anadolu’nun Erzurum, Van vilâyetlerinden cenûba doğru imtidad eden dağ silsileleri Musul’un şarkında “Korek Dağı” Erbil’in şarkında “Sefin Dağı”, “İncir Dağı” ve daha sonra “Hanhallak Dağı” “Kil Zerde” ilahiri... isimleriyle ve en sonra Cebel-i Hamrin’ ismi altında büyüklük küçülerek imtidad eder. İsmi zikredilen bu dağlar kışın kar altında kalmalarıyla meşhûrdur.

Halbuki şark-i “Sefin” dağındaki karlar yazın bile erimezler. Bu dağlar yeşil ve ıssız ormanlarla ve meyva ağaçlarıyla meşhûrdur. Oralarda armut, elma, şeftali ileahiri meyvelerin enva’i ve en alası yetişir. Basra ve Bağdad havalisinde ise ekseriye hurma, leymon, portakal yetişir. Musul vilâyetinin mahsûlü fevkalade meyveli ve mahsûllerinde en makbul olanlardan vardır. Halbuki Basra ve Bağdat havalisinde bütün yetişiriliyor. Musul vilâyetinde yetişen mahsullerin cinsleri başkadır. Basra ve Bağdat’takiler ise başkadır. Bu yüzden bu iki iklimin “nebât”ları arasında azim bir fark vardır.

Hayvanlara gelince: Musul vilâyetinde “Kara koyun” sürüleri mebzûldür. Basra ve Bağdat havalisinde ise koyunlar kuyruksuzdurlar. Hatta Musul Türkleri bu nev’i koyunlara “Arap koyunları” derler. Musul vilâyetinde her nev’i hayvanat mevcuttur. Dağ kısmında şüphesiz deve yoktur. Halbuki bu hayvan Bağdat ve Basra’nın ve bütün Arabistan’ın ezeli bir hayvanıdır. Musul Dağları’nda mandalara tesadüf bile edilmez halbuki Bağdat ve Basra’nın bilhassa bataklık arazisinde bu hayvan çok mebzûldür. Yani bu bataklık arazisinde yaşayan Arapların yegâne hayvanı ve serveti mandalardır.”¹⁰¹

¹⁰⁰ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7.

¹⁰¹ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 7-8.

Musul'un Türkiye'de kalması için İnönü tarafından sunulan coğrafi nedenler arasında toprağın yapısı ve iklim yönünden Musul vilayetinin Irak'ın değil Anadolu'nun bir parçası olduğu zikredilmiş, bunun özetinin ilerde yapılacağı belirtse de bu konu daha fazla açılmıştır. İnönü'ye göre Anadolu'yu Irak'tan ayıran bölge Cebel-i Hamrin-Cebel-i Fuhul-Vadi-i Tatar-Cebel-i Sancar çizgisinin güneyidir.¹⁰² Erbil, iklim ve toprak yapısının Anadolu ve Musul Vilayeti arasında benzerliği üzerine mektubunda önemli noktalara değinmektedir. Erbil'e göre de Hamrin Dağı ve sonrasında gelen Karfe çölü Arabistan çöl iklimi ve Anadolu iklimi arasında ayırt edici bölgedir. Bu dağlık bölge Erzurum, Van bölgesinden Bağdat'ın kuzeyine kadar devam ederken benzer iklim ve toprak yapısı yaratarak, insanların toplumsal özelliklerinin birbirine benzer olmasını sağlamaktadır. Erbil'in mektubunda Arabistan'ın Basra ve Bağdat vilayetlerinden oluştuğu Musul'un Arabistan'a dahil olmadığı işlenmiştir.

3.11. Mektubun Sonucu

Mektubun son cümlesini içeren netice bölümü ile İsmet İnönü'nün okuduğu metnin son cümlelerinde de tesadüfe yer bırakmayacak benzerlikler bulunmaktadır. Erbil "*Yukarıda gösterilen sebepler katî sûrette ispat ediyor ki Musul vilâyeti Anadolu'nun bir istitâlesidir. Bunu kesüp Irak Krallığına ilhak etmek Türk milletine karşı bir zulüm olur ki bunun mukâbelesi minnet ve şükran değil isyân olur*"¹⁰³ sözleriyle metnini bitirirken, İsmet İnönü daha diplomatik bir dille: "*Irak'ın güvenliği bakımından en iyi garanti, Irak'ta iktidar kim olursa olsun, Türkiye'nin dostluğunu kazanmak ve sınırları içinde bir Türk ve Kürt irredentisme'ine yol açtırmamaktadır*"¹⁰⁴ sözlerini sarfetmektedir. Görüldüğü üzere İsmet İnönü ve Haşim Nahit Erbil'in tezleri Musul'un Anadolu'nun devamı olduğu savıyla son bulmaktadır. Hem Erbil'in mektubunda hem de Türk tarafının tezinde Musul'un Türkiye'ye verilmemesinin bir isyan/irredentizm doğuracağı belirtilmiştir.

4. Lozan Süresince Haşim Nahit Erbil'in Göreve İadesi

Lord Curzon'un 14 Aralık 1922 tarihli mektubu ile Haşim Nahit Erbil'in 6 Ocak 1923 tarihli mektubunun benzerlik taşıdığı noktalar örneklerle ispat edilmektedir. Ayrıca Erbil, mektubunda Curzon'un ikinci cevabi notasını da gördüğünü belirtmektedir. Türk tarafının Haşim Nahit Erbil'den gayri resmî danışmanlık aldığına yönelik kanıları güçlendiren bir başka olgu, konferansın ilk devresinin bitişini takiben henüz mektubun gönderilmesinden bir ay sonra 13 Şubat tarihinde Emlak-ı Emriye Müdürü Haşim Nahit Bey'in azledilmesi ve sefalet içinde bırakılması haksızlığının tamir edilmesi hususunun Rauf ve Hamdullah Suphi Beylerden rica edilmesi¹⁰⁵ ve ardından Haşim Nahit Bey'in İstanbul'da görevlendirilmesinin tez elden kabil olmadığı takdirde Ankara re-

¹⁰² Seha Meray, *a.g.e.*, s. 346, 351.

¹⁰³ BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 14.

¹⁰⁴ Meray, *a.g.e.*, s. 353.

¹⁰⁵ BOA, HR. İM. Kutu 16, Gömlek 171, 01. 03. 1923.

jisinde vazifelendirilmesi ile harcırahının gönderilmesi hususunun Ankara Mebusu Hamdullah Subhi Bey'e iletilmesini içeren yazışmalardır. Yazışmalar sonucunda Haşim Nahid'in görevine iade edildiği görülmektedir.¹⁰⁶ İki ay içerisinde taltif edilen Erbil, böylece Milli Mücadele'yi desteklediği için İstanbul Hükümeti tarafından azledildiği görevine geri dönmüştür.

Sonuç

Milli Mücadele'nin başarılı bir şekilde sonuçlanmasının ardından Türkiye'nin geleceğini şekillendirmek için toplanan Lozan Konferansı'nda tartışılmalı konuların başında "Musul Meselesi" gelmektedir. Misâk-ı Milli'nin hayati bir başlığı olan Musul, konferans öncesinde ve konferans sürecinde Türk basınında ve Türk aydınları arasında tartışılmaktaydı. Bu aydınlardan biri olan Haşim Nahit Erbil, 6 Ocak 1923 tarihinde Lozan Konferansı devam ederken Musul Meselesi üzerine İngiliz delegelerine verilecek cevaba dair bir mektup kaleme almıştır. Mektup, Türk milliyetçisi bir aydının gözünden "self determination" ilkesinin ve "plebisit" yoluyla kendi kaderini tayin usulünün Musul ahalisine uygulanmasının gerekliliğini savunmaktadır. Gönderilen mektupta yazar, Musul ahalisinin çoğunluğunun Türk olduğunu; coğrafi, etnografik, ırkî, siyasî, tarihî, iktisadî, medenî ve istatistikî sonuçlara dayandırdığı kanıtlarla ispatlamaktadır. Musul vilâyetinin Türkiye'nin bir uzantısı olduğunu belirtmektedir. Mektupta yazar, İngiliz Hükümeti'nin Irak'ın Arap Krallığı'nın bir parçası olarak kalması isteğinin, sömürge yollarının güvenliği ve Irak'tan iktisadî kâr elde etme amacından ileri geldiği görüşünden hareket etmektedir. Analizleri önemli kılan bir başka olgu, yazarın modern Avrupa tarihindeki "Alsas-Loren" bölgesi gibi Almanya ve Fransa arasındaki sorunlu bölgeleri Musul Meselesi konusunda örnek göstermesidir. Ayrıca "İngiliz Milleti" kavramının oluşmasında farklı etnik grupların rolü olduğundan hareketle azınlık durumunda olan bölge halkının farklı etnik aidiyetleri nedeniyle Türk Milleti'nin bir parçası olmasının sorun teşkil etmeyeceğini vurgulamaktadır. Böylece Lozan Konferansı esnasında Lord Curzon'u sıkıştırarak bir takım karşı iddiaların üretilmesini savunmaktadır. Erbil'in Musul Meselesini değerlendirdiği ve 6 Ocak 1923 tarihinde gönderdiği mektup, Lozan Konferansı'nda Musul'un geleceğinin tayin edilmeye çalışıldığı günlere denk gelmektedir. 27 Kasım'dan itibaren nota teatisi ve ikili görüşmeler ile devam eden Musul tartışmaları, iki tarafın birbirine tezlerini sunmaları şeklinde devam etse de herhangi bir anlaşma ile sonuçlanamamıştır. Bu nedenle genel kurula aksettirilmesi kararlaştırılan konu çerçevesinde iki taraf, tezlerini ilk kez 23 Ocak 1923 tarihli oturumda resmî olarak sunmuş ve karşılıklı cevaplaşma şeklinde tartışılmıştır.

Gazetelerin duyumlar ve çıkarımlardan hareketle ele aldığı konu hakkında Haşim Nahit Erbil'in gönderdiği mektup duyumlardan hareketle yazılmış bir mektup olmanın çok ötesine geçmektedir. Üslup bakımından ve Lord Cur-

¹⁰⁶ BOA, HR. İM. Kutu 16, Gömlek 73, 13.02.1923.

zon'un öne sürdüğü tezler ile karşılaştırıldığında İngiliz notasının Haşim Nahit Erbil'e verilmiş olma ihtimali çok yüksektir. Başka türlü yalnızca gazetecilik bilgisi ile görüşmelerin içeriğine ve mektup metnine Paris'te bulunan bir gazetecinin bu kadar hâkim olması mümkün gözükmemektedir. Haşim Nahit Erbil, İngiliz Arşivi'nde bulunan Erşad Hürmüzlü'nün Türkçeye çevirdiği 14 Aralık tarihli Lord Curzon notundaki neredeyse tüm tezlerden haberdar olarak mektubunda cevap vermektedir. Bu nedenle bu makalede incelenen belgeler ışığında Haşim Nahit Erbil'in resmî heyette danışman olarak yer alması da gerek Erbilli olması nedeniyle bölge hakkındaki geniş bilgisi, gerekse sosyoloji, hukuk ve iktisat tahsili yapması nedeniyle uzman olarak görüşlerinin alındığı düşünülmektedir.

Lozan Konferansı'nda resmî ve gayri resmî danışmanlık hizmeti alınan kişilerin profiline ve eğitim durumuna bakıldığında devletin uluslararası konularda bilgisi olan uzmanları seçerek, konferansta yararlandığı görülmektedir. Bu durum Millî Mücadele'nin askeri çözüm safhasının tamamen kapatıldığı ve yeni bir dış politika anlayışının doğduğunu göstermektedir. Türkiye'nin yeni bir devlet olarak kendini kabul ettirme ihtiyacı ve 11 yıllık savaştan sonra yeni bir savaş durumundan kendini koruma refleksi, Lozan ve sonrasında Musul konusunda daha ılımlı bir politika sergilemesine neden olmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen konferansta son ana kadar self-determinasyon ilkesi çerçevesinde plebisit yapılmasının zorlandığı görülmektedir.

Kaybedilen toprakların geri alınması noktasında askerî çözümlere başvurulsa da, süreç itibarıyla yeni rejimin takip etmek istediği dış politika yolu İttihat Terakki rejiminin kaybedilen toprakları geri alma düşüncesinden nüfus destek bölgelerinin korunması anlayışına dönüşmüştür. Bu durum Musul gibi etnik olarak karmaşık yerlerde çözümsüzlüğü doğurmuştur. Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi ele alınırken, İsmet İnönü ve Millî Mücadele önderlerinin Arap cephelelerinde görev yapmış olmalarının bölge ile ilgili herhangi bir olumsuz durumda halkın desteğini alabilecek bir zemin oluşturulma sürecinin zorluğunu görmüş olabilecekleri de ayrıca hesaba katılmalıdır. Bu yüzden Musul'un alınması konusunda 1923 yılına kadar askerî bir hareket icra edilmiş olsa da barışın yapılmasının İngilizlerle savaşa tercih edildiği görülmektedir. Lozan Konferansı'ndaki Türk tarafının ılımlı tavrı ve Musul Meselesinin askerî olarak çözülmeyip, Birleşmiş Milletlere havale edilmesi yeni dış politikadaki barışçıl paradigma değişiminin işaretleri olarak sayılabilir. Bu yüzden hukukçu, sosyolog, tarihçi, iktisatçı uzmanların Lozan Konferansı'nda ve yeni devletin dış politikasının oluşumunda daha etkin roller aldığı görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA, MF, MKT, Kutu 1196, Gömlek 57, (11. 05. 1332).
BOA, ML.EEM, Kutu 1200, Gömlek 23, (12.05.1332).
BOA, ML.EEM, Kutu 1237, Gömlek 12, (23.04.1331).
BOA, ML.EEM, Kutu 1263, Gömlek 10, (08.04.1334).
BOA, ŞD, Kutu 3190, Gömlek 30, (09.03. 1341).
BOA, HR. İM., Kutu 16, Gömlek 171, (01. 03. 1923).
BOA, HR. İM., Kutu 16, Gömlek 73, (13.02.1923).
BOA, HR. İM., Kutu 202, Gömlek 19, (18. 10. 1926).
BOA, HR. İM., Kutu 203, Gömlek 58, (01.11.1926).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 30,10-0-0, Kutu 226, Gömlek 552, Dosya 16, (06.01.1923), Ek No. 1-14.
BCA, 30, 11-1-0, Bakanlıklararası Tayin Başkanlığı, Kutu 52, Gömlek 34, Sıra 6, (27.11.1929).

İnönü Arşivi

- İnönü Arşivi, No. 00607, Ek No 1. <https://lozanantlasmasi.com/ismet-pasanin-lozan-gorusmelerinde-ele-alinacak-konularla-iligili-notlari/>.
İnönü Arşivi, No. 01682, Ankara, 4 Ocak 1923, Ek No. 3, <https://lozanantlasmasi.com/lozan-gorusmeleri-hakkinda-22-maddelik-8-imzali-zabit-04-01-1338/>.
İnönü Arşivi, No. 02940.
İnönü Arşivi, 02374, "İsmet İnönü'nün Hatıralar kitabı için hazırladığı Lozan bölümü notları- 1968" <https://lozanantlasmasi.com/ismet-inonunun-hatiralar-kitabi-icin-hazirladigi-lozan-bolumu-notlari-1968/>.

Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi

- ATASE, Atatürk Koleksiyonu, Kutu 23, Gömlek 50, Belge 50-6,7.

Resmi Yayınlar

- Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993.
111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003.
Milli Egemenlik Belgeleri, der. Şeref Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara, 2015.
Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi-Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi: 23 Nisan 1920-29 Ekim 1923, 4. c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.
Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi 6. Kısım 4. Kitap İstiklal Harbinin Son Safhası, 2. c., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Kitaplar, Makaleler

- AKSUN, Rıza Nur: *Hayat ve Hatıratım*, 3. c., Altındağ Yayınevi, İstanbul, y.y.
ALLAWI, Ali A.: *Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
ARMAOĞLU, Fahir: "Lozan Konferansın ve Musul Sorunu", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri Kitabı İçinde*, ATAM Yayınları, Ankara, 1998, ss.109-154.
ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
BARR, James: *A Line In The Sand: Britain, France And The Struggle, That Shaped The Middle East*, Simon And Schuster, London, 2011.
BAYAT, Nilüfer: *XVI. Yüzyılda Musul Vilayeti*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
BİLSEL, M. Cemil: *Lozan*, 2. c., Sosyal Yayınları, İstanbul,1998.
CHILD, Richard Washburn: *A Diplomat Looks At Europe*, Duffield and Company, New York, 1925.

- DEMİRCİ, Sevtap: “The Lausanne Conference: The Evolution Of Turkish And British Diplomatic Strategies 1922-1923”, *The London School of Economics and Political Science*, London, 1997.
- ERGİN, Veysel: “Haşim Nahit Erbil, Hayatı-Sanatı-Eserler”, *Gazi Üniversitesi*, Ankara, 2011.
- EROĞLU, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil: *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Orsam Kitapları, Ankara, 2012.
- GREW, Joseph C.: *Turbulent Era: A Diplomatic Record Of Forty Years (1904-1945)*, 1. c., Houghton Mifflin Company, Boston, 1952.
- HUD, Davud, Zekeriya Kurşun: “Musul Vilayeti Aşiretler Atlası (1800-1925), *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset) İçinde*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul, 2020.
- HÜRMÜZLÜ, Erşad: “Haşim Nahit Erbil’in Lozan Müzakereleri Kapsamındaki Uyarı ve Önerileri”, *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 63, 2014, ss. 4-11.
- HÜRMÜZLÜ, Erşad: *Irak’ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- İNÖNÜ, İsmet: *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara, 2021.
- İNÖNÜ, İsmet: *Lozan Hatıraları: İsmet İnönü’nün Hatıraları Lozan Antlaşması I*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- KARACAN, Ali Naci: *Lozan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022.
- KAYMAZ, İhsan Şerif: “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti’nde İngiliz Yönetiminin Kurulması”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:14, 2010, ss.104-149.
- KERKÜK, İzzettin: *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
- KERKÜK, İzzettin: “Kerkük Hatıralarım-6”, *Kardaşlık Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 51, 2011, ss.6-9.
- KİREEV, Nikolay: “To History of Struggle for Ottoman (Mosul) Oil in Beginning of the XXth Century”, 38. ICANAS: *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.2007*, Ankara, ss. 1873-1884.
- KODAL, Tahir: *Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- KODAL, Tahir: “Musul Meselesi Sürecinde Milaşlı Gad Franko ve Çalışmaları”, *Belgi Dergisi*, Sayı: 19, 2020, ss. 1806-1828.
- MERAY, Seha L.: *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*, 1.c, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 2018.
- ÖKE, Mim Kemal: *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- POLAT, Ü. Gülsüm: *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 101-102.
- SONYEL, Salahi, R.: *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı’nun Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- SONYEL, Salahi: “Lozan’da Türk Diplomasisi”, *Belleten*, Cilt:38, Sayı: 139, ss. 41-116.
- SOYSAL, İsmail: *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları. 1.c.*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- SYKES, Mark, Simon Cristopher: *The Man Who Created the Middle East: A Story of Empire, Conflict And The Sykes-Picot Agreement*, Harper Collins Publishers, New York, 2016.
- ŞİMSİR, Bilal: *Lozan Telgrafları*, 1.c., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- TERZİBAŞI, Ata: *Erbil Şairleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.
- TÜRKMEN, Zekeriya: *Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.
- YALÇIN, E. Semih: “Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Sempozyumu Bildirileri Kitabı İçinde*, ATAM Yayınları, Ankara 1998, ss. 155-174.
- YAZICI, Nevin: *Musul Sorunu, (1926-1955)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.
- YILMAZ, Durmuş: *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003.
- YILMAZ, Mustafa: “British Public Opinion and the Lausanne Peace Conference and Treaty”, *İnönü Vakfı*, Ankara, 1994, ss. 1-23.

Extended Abstract

An Important Document in The Formation of The Turkish Thesis on Mosul Issue in Lausanne Conference: Letter of Journalist-Bureaucrat Haşim Nahit Erbil to Turkish Delegates

After the success of the National Struggle, the Mosul issue became one of the most controversial topics at the Lausanne Conference, where Türkiye future was to be shaped. The Mosul issue, an important title of the National Pact, was discussed in the Turkish press and among intellectuals before and during the Lausanne Conference. Haşim Nahit Erbil, one of these intellectuals, wrote down a letter on January 6, 1923, discussing what answers could be given to the British delegates on the Mosul issue while the Lausanne Conference was going on. In the letter, a Turkish nationalist intellectual from Erbil defends the need to implement the principle of self-determination through a plebiscite for the people of Mosul. In the letter, the author defends the fact that the majority of the population of Mosul are Turks by presenting geographic, ethnographic, racial, political, historical and statistical evidence and declares that the Mosul Vilayet is an extension of Türkiye. In the letter, the author also bases his theories on the British government's desire for Iraq to remain a part of the Arab Kingdom in order to ensure the security of colonial roads and to gain economic profit from Iraq. Another important phenomenon that makes the analysis even more important is that the author cites the issue of the Alsace-Lorraine region between Germany and France as an example of the Mosul issue. Since different ethnic groups play a role in the formation of the concept of "British nation," he emphasizes that belonging to the Turkish nation isn't a problem for the people in the region, who are in the minority due to their different ethnicity. In this way, he defends that the Turkish side should make demands to pressure Lord Curzon. The letter of Erbil, dated January 6, 1923, in which he evaluates the Mosul issue, was written at the time when they were trying to determine the future of Mosul. Since November 27, although the debates on Mosul continued with the exchange of notes and bilateral talks in the form of two parties presenting their theses to each other, two sides didn't reach to any agreement. Therefore, after the decision to be submitted to the General Assembly, both sides officially presented their theses at the meeting on January 23, 1923, and the debates took the form of a mutual response.

Haşim Nahit Erbil's letter on the subject of newspapers based on feelings and conclusions goes far beyond being a letter based on feelings.

Comparing it with Lord Curzon's thesis, it can be said that the British memorandum was given to Haşim Nahit Erbil. On the other hand, as a Paris-based journalist, it's impossible for Haşim Nahid to master the content of the conversations and the text of the letter. In his letter, Erbil responds to Lord Curzon's letter to the Turkish side dated December 14, which Erşad Hürmüzlü found in the British archives, and knows almost all theses and answers in his letter. Therefore, in light of the documents examined in this article, it can be assumed that Haşim Nahit Erbil, although he wasn't an advisor to the official delegation, was received as an expert because of his extensive knowledge of the region, his background in Erbil, and his education in sociology, law, and economics. If we look at the profiles and educational background of the people who were officially and unofficially advised at the Lausanne conference, it's clear that the Turkish state selected experts in the field of international law and benefited from them at the conference. This indicates that the phase of military solution of the National Struggle had ended and the state was shaping its foreign policy differently. Türkiye's need to establish itself as a new state and its reflex to protect itself from a new war situation after eleven years of war led it to pursue a more moderate policy in Lausanne and later in Mosul. Despite all efforts to bring about a paradigm shift in foreign policy, the Turkish delegates on the British side pushed through the holding of a plebiscite based on the principle of self-determination.

The Turkish side invoked the expertise of intellectuals such as Haşim Nahit Erbil, and the new regime wanted to shift foreign policy from İttihat Terakki's idea of reclaiming lost territories to the concept of protecting population protection zones. However, this concept also created intractable problems in an ethnically diverse region like Mosul. The fact that İsmet İnönü and the leaders of the National Struggle served on the Arab fronts shows that they sensed the difficulty of the process of creating a base that could maintain popular support in any negative situation in the region. Although the Turkish army conducted a military operation to recapture Mosul until 1923, this shows that the Turkish state preferred peace to war against the British. It can thus be seen that lawyers, sociologists, historians and economists played a more active role at the Lausanne Conference and in shaping the foreign policy of the new state.

**Ek 2: Haşim Nahit tarafından Musul meselesi hakkında
İngilizlere verilen cevaplar hakkındaki mektubundan
künye, ilk ve son sayfa örnekleri.**

**BCA, Kutu. 226 Gömlek. 522 Dosya. 16 Dosya Ek. 402A,
06.01.1923.**

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ -1-

Makam: Cumhurbaşkanlığı	A. No: III-10-b- 2	Dolap No:
Hizmet: Lozan konferansı	D. No: 47	Kutu No: 19-3 <i>2 me 3- dosya</i>

Fihrist No.	Evrakın tarihi	Belge Eki	Yazan makamı	Yazılan makam	Ö Z E T İ
1	6.Ocak. 1339 6.Denk. 1923	1	5	Haşim Nahit	— MUSUL İÇİN İNGİLİZLERE VERİLEN CEVAP: - Giriş - Musul'un Coğrafi manzarası ve Arabistan. - Musul ve Arabistan'ın, istinografi manzarası. - Irkı Esbap - Siyasi Esbap - Tarihi Esbap - İktisadi Esbap. - İstatistika dair. - Medeni Esbap. Yazar yukarıdaki maddeleri ele alarak tarihî ve Coğrafi bakımdan tahlil ederek şu neticeye varıyor. (MUSUL ANADOLU'NUN BİR PARÇASI- DIR.) bunun için Musul bir Türk şehri olmak gerektir. - Sulhün yapılabilmesi için aşağıda yazılan maddelerin hal line bağlı olduğu hak. 1- Musul meselesi . 2- Kapitülasyonların adli meseleleri. 3- İlgal masrafları. 4- Karasığaç-Kuleli-Edirne Şimendifer arazisinin bize verilmesi. 5- Yunan'luların yapmış oldukları hasarını tamir etmeleri hak. - Musul ile Bağdat arazisinin Coğrafi bakımdan birleşme imkânı olmadığına dair tarihî bir yorum.
2	16.Ocak. 1339 16.Ocak. 1923	1	1	—	Hey'eti Vekile Reisiğine 1- Musul meselesi . 2- Kapitülasyonların adli meseleleri. 3- İlgal masrafları. 4- Karasığaç-Kuleli-Edirne Şimendifer arazisinin bize verilmesi. 5- Yunan'luların yapmış oldukları hasarını tamir etmeleri hak.
3	17.Ocak. 1339 17.Ocak. 1923	1	—	Emekli Temyiz mahkeme Üyesi	İsnet Paşaya - Musul ile Bağdat arazisinin Coğrafi bakımdan birleşme imkânı olmadığına dair tarihî bir yorum.

030 10 226 522 16

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

402A
254MA

ایستات سندن عجبده قدر برتبه صد عذر توکلون ان در . اراخی دلائل توکلون در . خالفت
اوجان وارخانان سارینک خاسیوخیغه قدر برتبه تجارت توکلون ان در . خدامه توکلون خانا
ناتمه . برتبه اوردنوی کی اقتضای دخی حکم برتبه در . ان توکلون نوبی اولاسه عب بدوی
خیلوه خبر ان توکلون برتبه در اسه عب بدوی آخ خبر . خدامه توکلون برتبه .
بدوی . ان برتبه برتبه ایجه بدی برتبه ایجه خدایسته برتبه برتبه برتبه ناز برتبه برتبه

نتیجه

چنانچه کذب سید قطعه صورت انبان ایبرک ملک دلاخی ان دولت با سلفه سید
بود کسب عذر زلفه ای و ایفک نول مکنه نایسو خدامه درتبه برتبه نایسو سلفه سید
عب بدوی .

کاتبه

کاتبه

Pass: H2 L...
Karaman...
Pile...

030	10			226	522	16
-----	----	--	--	-----	-----	----

